

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Vasiliki Nicklas

Faculty of Arts, Greek and latin department
Mansoura University, Egypt
vasilike2000@yahoo.gr

Περίληψη: Ερευνώντας τη θέση των γυναικών, τόσο στην οικογένεια όσο και στην κοινωνία της ύστερης αρχαιότητας, στην Αίγυπτο, είναι φανερό ότι η κοινωνική τάξη και η παιδεία τους έπесαν σημαντικότατο ρόλο. Ο στόχος των γυναικών την εποχή εκείνη, ήταν ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας. Βασικά χαρακτηριστικά των γυναικών στην Αίγυπτο, την ύστερη αρχαιότητα ήταν να κατέχουν της παραδοσιακές αρετές της σεμνότητας, της αγνότητας και της πίστης στο Θεό. Παράλληλα οι γυναίκες έπρεπε να υπακούνε τους συζύγους τους και να φροντίζουν την οικογένεια τους. Οι πάπυροι μας δίνουν μια σαφή εικόνα του γάμου όπως και πληροφορίες σχετικά με την προίκα των γυναικών, που εθεωρείτο απαραίτητη. Η προίκα ήταν ανάλογη με την κοινωνική θέση της νέφης. Στα συμβόλαια γάμου καθορίζονταν επίσης οι όροι που έθεταν οι οικογένειες των μελλονύμφων και αφορούν κυρίως τον αλληλοσεβασμό, την υπακοή των γυναικών προς τους συζύγους τους και τις υποχρεώσεις των αντρών για την ένδυση και τη διατροφή της συζύγου του. Στις αιτήσεις διαζυγίου μαθαίνουμε για τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετώπιζαν πολλές γυναίκες μέσα στο γάμο τους. Ο εκχριστιανισμός της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας επηρέασε αναμφίβολα τον τρόπο ζωής, την ηθική, την εικόνα και γενικότερα την καθημερινή ζωή των γυναικών. Από τα τέλη του τέταρτου αιώνα, στα συμβόλαια των γάμων γίνεται αναφορά στην παρουσία χριστιανών ιερέων που τελούσαν ως οικογενειακοί σύμβουλοι και μάρτυρες στους γάμους. Ταυτόχρονα, την ύστερη αρχαιότητα δημιουργήθηκαν εκκλησιαστικά δικαστήρια που ασχολούνταν με οικογενειακές και κοινωνικές διαφορές. Την εποχή του Ιουστινιανού, οι γυναίκες απέκτησαν περισσότερα προνόμια και αυτό τους έδωσε τη δυνατότητα να φροντίζουν μόνες τους τα παιδιά τους όταν έχαναν του συζύγους τους και να διαχειρίζονται οι ίδιες την περιουσία τους χωρίς κηδεμόνες.

Λέξη κλειδί: Ύστερη αρχαιότητα, γάμος, προίκα, διαζύγιο, ευσεβείς, κηδεμονία.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri

Vasiliki Nicklas

Faculty of Arts, Greek and latin department

Mansoura University, Egypt

vasilike2000@yahoo.gr

Abstract: During researche on the position of women in their family, as well as their role in society during the late antiquity in Egypt, we see that their social class and education play an important role. The purpose of women in late antiquity was to get married and to create a family. It was of great importance for women to have the traditional virtues of modesty, purity, and faith in God. Similarly, it was very important that they obey their husbands and take good care of their families. Papyri texts, give us a clear picture of marriage, such as refrences concerning the dowry of women, which varies according to their social status. These marriage contracts also state the terms set by the bride's and groom's families. Additionally, divorce contracts can give us a glimpse of the major problems women faced in their marriages.

The presence of Christianity in the Roman Empire, undoubtedly influenced the way of life, morals, personal image, and the daily life of women.

From the end of the fourth century onwards, we tend to see the presence of a Christian priests, as a family counselor and a witness at weddings. At the same time, in late antiquity ecclesiastical courts appeared and started dealing with family and social disputes. At the time of Justinian, women gained more privileges, which gave them the ability to take care of their children when they lost their husbands, as well as the right to solely manage their own property(ies).

Keyword: Late antiquity, marriage, dowry, divirce, worshipful, guardianship.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν δημοσιευτεί αρκετές πολύ αξιόλογες μελέτες, που αφορούν την οικογένεια και την γυναίκα στην ύστερη αρχαιότητα¹. Στον τομέα της παπυρολογίας η έρευνα που αφορά τη γυναίκα στην ύστερη αρχαιότητα, είναι περιορισμένη αλλά πολλά υποσχόμενη μετά τις πολύ αξιόλογες και πολύτιμες πληροφορίες που αντλούμε από τις μελέτες των Roger S. Bagnall, Raffaella Cribiore, Antti Arjava και Jane Rowlandson². Μελετώντας τις ιδιωτικές επιστολές, τους όρους των συμβολαίων γάμου και τις αιτήσεις διαζυγίων, τα ιστορικά κείμενα και τα αρχαιολογικά ευρήματα, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τη ζωή, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των γυναικών, ως σύζυγοι και ως μητέρες στην Αίγυπτο³, από τα τέλη του 3^{ου} μ. Χ. έως και τον 6^ο μ. Χ αιώνα.

Οι ιστορικοί δεν μπορούν να οριοθετήσουν με ακρίβεια τη χρονική περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, δηλαδή το τέλος της ρωμαϊκής περιόδου και την αρχή της βυζαντινής εποχής στην Αίγυπτο⁴. Είναι όμως γνωστό, ότι από τα τέλη του τρίτου αιώνα μ. Χ., στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, σημειώθηκαν μεγάλες αλλαγές στο νομικό, τον διοικητικό και τον κοινωνικό τομέα, που επηρέασαν και άλλαξαν τις δομές της κοινωνίας και της οικογένειας⁵. Μετά το διάταγμα του Καρακάλλα (Constitutio Antoniana), το 212 μ.Χ. χορηγήθηκε η ρωμαϊκή ιθαγένεια (civitas romanus), σε όλους τους ελεύθερους πολίτες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και η εφαρμογή του ρωμαϊκού δικαίου, συμπεριλαμβανομένου και του οικογενειακού, έγινε υποχρεωτική σε όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια.

Τα δημόσια και τα ιδιωτικά έγγραφα, έπρεπε να συντάσσονται σύμφωνα με τις νόμιμες διαδικασίες που όριζε ο ρωμαϊκός νόμος⁶.

Στα μέσα του τρίτου αιώνα, ο ρωμαϊκός νόμος απαγόρευσε τους παραδοσιακούς αιγυπτιακούς γάμους μεταξύ αδερφών και επέβαλε αυστηρές ποινές στους παραβάτες.

¹ Gillian Clark Clarendon, *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Life- styles* (Oxford: Clarendon Press, 1994); Kate Wilkinson, *Women and Modesty in Late Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); Jane F. Gardner, *Family and Familia in Roman Law and Life* (Oxford: Oxford Press, 1998); Sharon L. James, Sheila Dillon, *A Companion to Women in the Ancient World* (Oxford: Wiley Blackwell, 2015), 502- 524; Albert A. Bell, *Gale Researcher Guide for: Women, Gender, and Marriage in Late Antiquity* (United States: Gale Cengage Learning, 2018).

² Roger S. Bagnall, Raffaella Cribiore, *Women's Letters from Ancient Egypt, 300 BC- AD 800* (Ann Arbor: Michigan University Press, 2015); Antti Arjava, *Women and Law in Late Antiquity* (Oxford: Clarendon Press, 1998); Jane Rowlandson, *Women and Society in Greek and Roman Egypt* (New York: Cambridge University Press, 1998).

³ Θεωρώ πως οι νόμοι που θεσπίστηκαν στην ύστερη αρχαιότητα και αφορούν το οικογενειακό δίκαιο, αντικατοπτρίζουν τις ανάγκες της εποχής και θέτουν όρους προκειμένου να αποφευχθούν καταστάσεις που απασχολούσαν έντονα την τότε κοινωνία.

⁴ Alan K Bowman, *Egypt after Pharaohs 332 BC- AD 642* (United States, California university press, 1989) 46. “ πολλοί ερευνητές θεωρούν ότι το έτος 284 μ.Χ. και επί βασιλείας του Διοκλητιανού A.D 284-305. η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία έγινε δεσποτική και επικράτησε χάος. βλ. Averil Cameron, *the Mediterranean world in Late Antiquity AD 395- 600* (London: Taylor & Francis e- Library, 2001), 6-7.

⁵ Bowman, *Egypt after Pharaohs*, 47-49, Ξεκινώντας από την παύση των επισήμων διωγμών των χριστιανών από το ρωμαϊκό κράτος και το διάταγμα της ανοχής στους χριστιανούς, του αυτοκράτορα Γαλαίριου και λίγο αργότερα με το διάταγμα του Μιλάνου 313 A.D., ‘αποκαταστάθηκε η ισχύ και η ευμάρεια της εκκλησίας. Ο χριστιανισμός στην Αίγυπτο στην ύστερη αρχαιότητα είχε καταλάβει κάθε πτυχή της σκέψης, της ζωής και κάθε δραστηριότητα και μέσα από την υπάρχουσα δομή της εξουσίας, υπηρέτησε τους δικούς του στόχους. βλ. Rowlandson, *Women and Society*, 16.

⁶ Διασώζονται οι απαντήσεις στα αιτήματα των δημόσιων λειτουργών και των πολιτών, προς τους αυτοκράτορες, Διοκλητιανό έως και τον Ιουστινιανό, που αφορούν διευκρινήσεις ως προς την εφαρμογή των ρωμαϊκών νόμων στις πολυεθνικές ανατολικές επαρχίες. βλ. Beryl Rawson, *A Companion to Families in the Greek and Roman World* (West Sussex: Blackwell Publishing Ltd, 2011), 378- 379; βλ. Judith Evans Grubbs, *Women and the Law in the Roman Empire: A Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood* (London: Taylor & Francis, 2002), 127.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Στην Αίγυπτο όμως ο νόμος αυτός άργησε να εφαρμοστεί¹. Την εποχή του Αυγούστου, οι νόμοι που αφορούσαν το γάμο και την οικογένεια, ενισχύθηκαν σημαντικά και τα έγγαμα ζευγάρια που αποκτούσαν παιδιά, απολάμβαναν μεγάλων προνομίων μεταξύ των οποίων ήταν η απαλλαγή από την κηδεμονία των ελεύθερων γυναικών που είχαν αποκτήσει τρία παιδιά (triumliberorum) και των απελευθερωμένων γυναικών με τέσσερα παιδιά (tutela mulierum)².

Πολλοί από τους νόμους του Αυγούστου τροποποιήθηκαν στα μέσα του δευτέρου αιώνα και διατηρήθηκαν έως τις αρχές του τέταρτου αιώνα μ.Χ.³.

Οι νόμοι του Κωνσταντίνου τον 4^ο αιώνα, ισχυροποίησαν το οικογενειακό δίκιο και είχαν τρεις κύριους στόχους: την προστασία της αγαμίας, όπου εξασφαλιζόνταν τα κληρονομικά δικαιώματα των μοναχών και των ασκητών⁴, την ενθάρρυνση του γάμου και την προστασία των νηπίων και των ανηλίκων.

Το νομικό πλαίσιο του Κωνσταντίνου οριοθέτησε την διαδικασία του γάμου, θεσπίζοντας αυστηρές ποινές στους απαγωγείς των γυναικών και στις κατηγορίες για μοιχεία από άτομα εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος. Μόνο ο σύζυγος ή οι στενοί αρσενικοί συγγενείς της συζύγου, θα μπορούσαν να εγείρουν τέτοιες κατηγορίες.

Παράλληλα ο Κωνσταντίνος κατήργησε την μονομερή λήξη του γάμου και επέτρεψε το διαζύγιο μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και τέλος θέσπισε αυστηρές ποινές για όσους αθετούσαν τους όρους των συμβολαίων των γάμων τους.

Η σύζυγος την ύστερη αρχαιότητα, μπορούσε να χάσει την προίκα της ή να παραιτηθεί από όλες τις αξιώσεις της και να απομακρυνθεί από το σπίτι, εάν αποδεικνύετο ένοχη. Παράλληλα ο σύζυγος, εάν διέπραττε μοιχεία ή αποδεικνύετο η διγαμία του, έπρεπε να επιστρέψει την προίκα στην σύζυγό του και απειλείτο με κατάσχεση της προίκας (της φερνής) της δεύτερης συζύγου του⁵. Παράλληλα η νομοθεσία του Κωνσταντίνου έδωσε το δικαίωμα στους δύο συζύγους να κληρονομή ο ένας τον άλλον και με τη συμπάθεια που έτρεφε ο αυτοκράτορας προς τον

¹ Την 1^η Μαΐου 295 μ.Χ, οι αυτοκράτορες, Διοκλητιανός και Μαξιμιανός, εξέδωσαν ένα αυστηρά διατυπωμένο διάταγμα εναντίον κάθε συγγενικού γάμου. Ένας άλλος νόμος του Ιουστινιανού, πολύ αργότερα, απαγόρευε τα παιδιά που έχουν γεννηθεί από γάμο συγγενών, να γίνουν δικαστές ή δικηγόροι; Βλ. Grubbs, *Women and the Law*, 140-141: cf. Walter Scheidel, "Brother-Sister Marriage in Roman Egypt", *Journal of Biosocial Science* 29 (1997), 361- 371; βλ. Rowlandson, *Women and Society*, 85.

² Arjava, *Women and Law in Late Antiquity* (Lex Julia de marit and isordinibus and Lex Papia Poppaea), 77, Προνόμια είχαν επίσης και οι πολύτεκνοι άνδρες που τους προτιμούσαν για να υπηρετούν σε υπαλληλικές θέσεις. Οι άγαμοι έχαναν τα δικαιώματα κληρονομιάς τους και ο νόμος τους αφαιρούσε και πολλά άλλα προνόμια.

³ Σε πολλά μέρη της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και συνεπώς στην Αίγυπτο, οι νόμοι που επέβαλαν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες συναντούσαν δυσκολίες στην εφαρμογή τους διότι πολλοί από τους πολίτες προτιμούσαν να εφαρμόσουν τους παραδοσιακούς νόμους της χώρας τους, κυρίως στο οικογενειακό δίκαιο. Πολλές φορές όμως, όταν οι πολίτες ένιωθαν πως αδικούνταν, ακολουθούσαν το ρωμαϊκό νόμο προκειμένου να επωφεληθούν. βλ. Rawson, *A Companion to Families in the Greek and Roman World*, 391. βλ. Sabine R. Huebner, *Singel men and women in pagan society- the case of Roman Egypt* (New York: Cambridge Univeristy, 2019), 38; βλ. Thomas A. J. McGinn, "Missing Females? Augustus' Encouragement of Marriage between Freeborn Males and Freed women, *Historia*", *Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 53, H. 2 (2004), 200- 208: βλ. Grubbs, *Women and the Law*, 124- 125, about The Protatchos archive and eight legal married contracts.

⁴ Ο Αύγουστος στους νόμους του περιόριζε τα δικαιώματα των άτεκνων ζευγαριών και στερούσε από τους άγαμους πολλά από τα κληρονομικά τους δικαιώματα. Βλ. Arjava, *Women and Law*, 77.

⁵ Averil Cameron et al., *The Cambridge Ancient History*, Vol. XIV (New York: Cambridge University Press, 2008), 392- 393.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

χριστιανισμό, κατήργησε τις ποινές που είχε επιβάλλει ο Αύγουστος προς τους άγαμους και τους άτεκνους¹.

Την εποχή της βασιλείας του Κωνσταντίνου 318-339 μ.Χ., το ποσοστό των χριστιανών στην Αίγυπτο είχε φτάσει το 50% του πληθυσμού και κατά τα τέλη του έκτου αιώνα, το ποσοστό είχε ξεπεράσει το 80- 90%. Πολλά σημαντικά στοιχεία της ειδωλολατρίας διατηρήθηκαν στα ήθη και στην καθημερινή ζωή των πολιτών στην Αίγυπτο, τουλάχιστον έως τον 10^ο αιώνα και ακόμα αργότερα².

Η εξάπλωση του χριστιανισμού στην Αίγυπτο την ύστερη αρχαιότητα, άλλαξε τη δομή της κοινωνίας και επηρέασε άμεσα την οικογενειακή ζωή των πολιτών³. Η εικόνα, ο ρόλος και η δράση των γυναικών στην κοινωνία και στην οικογένεια, σχετίζονταν άμεσα με τις αντιλήψεις της εποχής, τους θεσμούς, τους ηθικούς κώδικες και τις αξίες της εκκλησίας. Βασικό ρόλο στην εξέλιξη κάθε γυναίκας έπαιζε η μόρφωση και η κοινωνική τάξη που ανήκε⁴.

Τα συμβόλαια γάμου απεικονίζουν την κοινωνική και την οικονομική τάξη των γυναικών, ενώ οι αιτήσεις διαζυγίων, αντανakλούν την ψυχική και σωματική βία, που δέχονταν οι γυναίκες από τους συζύγους τους, στον έγγαμο βίο τους.

Οι χαρακτηρισμοί των κοριτσιών ως (αειπάρθενος, παρθένος, σεμνή, αγνή)⁵, που εμφανίζονται στους παπύρους μετά τον τέταρτο αιώνα μ.Χ., αντικατοπτρίζουν την καθαρά χριστιανική αντίληψη και την πεποίθηση, ότι την κόρη πρέπει να την χαρακτηρίζει η παρθενία και η αγνότητα⁶.

Στον πάπυρο P.KRU 67, 5-8th A.D., ο μοναχός Παχάμ, εξιστορεί την ζωή του και τις απόψεις του για το γάμο και αναφέρει, ότι ήταν αντίθετος στο γάμο του γιού του, διότι η νύφη δεν ήταν παρθένα.

Το ζευγάρι έζησε με διαφωνίες αρκετό καιρό, ώσπου χώρισε και κατόπιν πέθανε ο Παχάμ και τα παιδιά του έφεραν την αμαρτία. Όσο για τον άλλο γιό του, τον Παπνούτ, αναφέρει πως παντρεύτηκε, χωρίς τη θέληση του πατέρα του.

Ο Παχάμ ήταν πολύ θλιμμένος διότι η ζωή του γιού του, δεν κυλούσε ήρεμα από την ημέρα του γάμου του. Το ζευγάρι είχε πολλές διαφωνίες και συγκρούσεις.

Όταν ήρθαν κοντά του, του είπαν την αλήθεια, ότι η παρθενία της συζύγου κατά τον γάμο δεν ήταν άθικτη. Το ζευγάρι έφερε στον κόσμο παιδιά, αλλά δεν έβρισκε γαλήνη.

¹ Arjava, *Women and Law*, 79, Ο Κωνσταντίνος κατήργησε εκείνους τους νόμους του Αυγούστου που αφορούσαν τους άγαμους και τους άτεκνους και αυτό, έχει άμεση σχέση με τη νέα θρησκεία και την ιδεολογία της αγαμίας των μοναχών ασκητών.

² Bowman, *Egypt after Pharaohs*, 47. Σε επιστολή του δεύτερου αιώνα, αναφέρεται ότι η γυναίκα του αδερφού μου, έδωσε 18 δραχμές για το γάμο και επειδή παντρεύεται τώρα ο Νείλος, ο γιός της πρέπει να ανταποδώσει το χρηματικό δώρο. Το έθιμο αυτό διατηρείται στην Ελλάδα έως σήμερα. : βλ. P.Flor. 3 332, “τοῖς γάμοις σου ἡ γυνὴ Δισκᾶτος τοῦ ἀδελφοῦ μου ἤνεγκέ μοι (δραχμὰς) ρ ἔπει δὲ νῦν Νῦλος οὐ οἶδς αὐτῆς γαμεῖν μέλλει, δίκαι – 25 ὄν ἐστι καὶ ἡμᾶς ἀνταποδοῦναι”

³ Bowman, *Egypt after Pharaohs*, 48.

⁴ Clarendon, *Women in Late Antiquity*, 2.

⁵ P. Lips. 1 60 371 A.D.: Αὐρήλιος Μί[α]λος καὶ ἡ [τούτου] ἀδελφὴ Διδύμη αἰετὸς παρθένος ἀμφοτέρω...; cf. P. Lond. 3 983, 300 – 399 A.D....ἡμετέρα συμβίω καὶ τῇ παρθένω μου θυγατρὶ; cf. P. Lips. 1 22, 388 A.D., ἔχειν τὴν αὐτὴν θυγατέρα παρθένον...ἀλλὰ πάντατὰ πρέποντα ἐλευθεραῖς γυναῖξιν παρὰ ἀνδράσι σεμνοῖς ἐνδείξασθαι.

⁶ Sabine R. Huebner, Christian Laes, *The Single Life in the Roman and Later Roman World* (New York, Cambridge University, 2019), 38; cf. P. Lond. 5 1711, 566-573 AD, εἰ τῷ Θεῷ δοξείεν καὶ γνησίω τῶν τέκνων σπορᾶ καὶ τὴν σὴν σεμνὴν καὶ ἀσφαλῆ παρθένοιαν εὐρὼν διηγόρευσα vac. ? ὅθεν εἰς ταύτην ἦκω τὴν ἔγγραφον ἀσφάλεια καθ' ἣν ὁμολογῶ ὄφε[λ]ειν κ[αί] χρεωστῆν ὑπὲρ τῶν σῶν γαμικῶν ἔδνων ἢ τοῖ προγάμου δώρων τῶν συμπεφωνημένων καὶ συναρεσάντων.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Ο Παπνούτ πέθανε και μαζί του πέθαναν και τα παιδιά του, μη αφήνοντας πίσω του κανένα κληρονόμο και η γυναίκα του, χήρα πιά, γύρισε στο χωριό της¹.

Ο θεσμός του γάμου, θεωρείτο θεμελιώδης για την ελληνορωμαϊκή κοινωνία. Στη ρωμαϊκή αντίληψη, η οικογένεια και το νοικοκυριό σαν μονάδες παραγωγής, αποτελείτο από το πατέρα, τη μητέρα, τα παιδιά και τους δούλους τους.

Το υψηλό ποσοστό θνησιμότητας, απαιτούσε υψηλά ποσοστά γονιμότητας από τις γυναίκες, για τη διατήρηση του πληθυσμού.

Για το λόγο αυτό, ο γάμος και η γέννηση των παιδιών θεωρήθηκαν από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες ως καθήκον όλων των πολιτών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και αυτή η ιδεολογία ήταν εντονότερη ιδιαίτερα στις ελληνικές πόλεις της ανατολής. Ως γάμος ορίστηκε από τους Ρωμαίους, η ένωση του άνδρα και της γυναίκας, μια σύμπραξη δηλαδή συμβίωσης ολόκληρης της ζωής, σύμφωνα με τον θεϊκό και τον ανθρώπινο νόμο.² Ένας γάμος θεωρείτο νόμιμος (*iustum matrimonium*), όταν και οι δύο γονείς ήταν Ρωμαίοι πολίτες και επομένως τα παιδιά τους, θα είχαν το κληρονομικό δικαίωμα στην περιουσία των γονιών τους³.

Προηγούνταν του γάμου οι παρατεταμένες διαπραγματεύσεις μεταξύ των οικογενειών της νύφης και του γαμπρού. Ο κάθε πατέρας ή κηδεμόνας, έθετε τους όρους του για τον γάμο, έχοντας πάντα κατά νου, κυρίως τα συμφέροντα της οικογένειας του και της κόρης του. Η προίκα (η φερνή) ήταν ένας θεσμός, που διατηρείται έως σήμερα, και θεωρείτο, ως η μεγαλύτερη οικονομική συναλλαγή μεταξύ δύο οικογενειών.

Οι διαπραγματεύσεις αυτής της οικονομικής συναλλαγής, αφορούσαν τις κόρες και ταυτόχρονα, δεν επέτρεπαν στις ίδιες να συμμετέχουν σ' αυτές. Συχνά η προίκα ήταν το μερίδιο της κόρης από την οικογενειακή της κληρονομιά και περνούσε στα χέρια του συζύγου ή του πατέρα του, για όσο διαρκούσε ο γάμος.

Σε περίπτωση που ο γάμος διαλυόταν με διαζύγιο ή με θάνατο, η προίκα έπρεπε να επιστραφεί στην οικογένεια της νύφης. Αυτό που σφράγιζε και ολοκλήρωνε τον γάμο, ήταν η υπογραφή της σύμβασης ή της συμφωνίας που αφορούσε την προίκα(φερνή) και εν συνεχεία ακολουθούσε η θυσία προς τους θεούς και ο δείπνος των καλεσμένων⁴.

Ο χριστιανικός γάμος την ύστερη αρχαιότητα δεν διέφερε πολύ από εκείνον των παγανιστών.

Απέρριπταν βέβαια οι χριστιανοί το έθιμο της θυσίας προς τους θεούς και νήστευαν πριν από το γάμο.

Οι χριστιανοί επίσκοποι, θεωρούσαν σωστό να παίρνουν οι νέοι την ευλογία τους κατά τον γάμο. Γενικά όμως δεν αναφέρεται καμία καθορισμένη χριστιανική τελετή γάμου, τουλάχιστον μέχρι τον μεσαίωνα.

¹ Rowlandson, *Women and Society*, 214; βλ. Huebner, Christian Laes, *The Single Life in the Roman and Later Roman World*, 41- 42.

² Judith Evans Grubbs, "Pagan and Christian marriage: The state of the question", *Journal of Early Christian Studies* 2, Number 4 (Winter 1994), 362- 263; βλ. Huebner, *Singel men and women*, 39, Το πρότυπο του γάμου στις χώρες της Μεσογείου καθιερώθηκε σε νεαρή ηλικία για τις γυναίκες και υπήρχε μεγάλη διαφορά μεταξύ της ηλικίας των δύο συζύγων. Η υψηλή γονιμότητα και η υψηλή θνησιμότητα ήταν το χαρακτηριστικό στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο.

³ Geoffrey Narthan, *The Family in Late Antiquity* (London and New York: Routledge, 2000), 16; Rawson, *A Companion to Families in the Greek and Roman World*, 117- 119; βλ. Margaret Atkins, Robin Osborne, *Poverty in the Roman World* (New York: Cambridge Uneveristy Press, 2006), 102.....Σε θέματα κληρονομιάς οι γυναίκες είχαν το ίδιο μερίδιο με τους άνδρες. Αυτό δεν συνέβαινε σε άλλες περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

⁴ Πρόσκληση γάμου: P.Lond .3. 983, 300-399 A.D....,καλεί σε Θερμοῦθις δε[ει-]πνήσαι εἰς γάμους τ[ῆς] θυγατρὸς αὐτῆς ἐν [τῇ οἰ-]κίᾳ αὐτῆς αὔριον [ἦτις] ἐστὶν ἡ ἀπὸ ὄρ(ας).

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Οι νεόνυμφοι χριστιανοί, ακολουθούσαν τις παραδοσιακές γαμήλιες τελετές όπως το δείπνο¹, την μέθη² και το ξεφάντωμα, τραγουδώντας τα παραδοσιακά τραγούδια του γάμου³.

Σε παπύρους της ύστερης αρχαιότητας, βλέπουμε να παραβρίσκεται στο γάμο ένας χριστιανός ιερέας, ο οποίος συχνά αναλάμβανε την σύνταξη του προικοσύμφωνου⁴.

Η προίκα (η φερνή) περιλάμβανε ένα χρηματικό ποσό ή ακίνητη περιουσία και την (παραφέρνα), που ήταν τα αναγκαία προικιά που έφερε η νύφη στο σπίτι του συζύγου μετά τον γάμο όπως κοσμήματα, ρουχισμό, μεταλλικά ή ξύλινα σκεύη, (*ractio nuptialis* και *ractia doctalia*)⁵.

Σε πολλά από τα συμβόλαια γάμου καταγράφονται και οι όροι που έθεταν οι γονείς της νύφης προς το γαμπρό όπως: πρέπει να τρέφει τη σύζυγό του, να της παρέχει ιματισμό και κατά το δυνατόν όλα τα αναγκαία, να μη την κακοποιεί, να μην την προσβάλλει, να μην την απομακρύνει από το σπίτι και να μη διαπράξει μοιχεία.

Στους όρους των συμβολαίων των γάμων, συμπεριλαμβάνονται και οι υποχρεώσεις της συζύγου, η οποία έπρεπε να είναι πιστή στο σύζυγό της, να τον υπακούει, να είναι στοργική και να διαχειρίζεται το νοικοκυριό του σπιτιού της⁶.

Στον πάπυρο SB. 10 10306, του τρίτου αιώνα μ. Χ., αναφέρεται και ο όρος ότι η προίκα και τα καταγεγραμμένα στο συμβόλαιο του γάμου, θα μεταφερθούν στα παιδιά

¹ Προσκληση δείπνου: P. Fay. 132, 3rd A.D. ἐρωτᾶ σε Ἰσίδωρ[ος δειπνῆ-]σαι παρ' αὐτῶ [εἰς τοὺς γά-]μους θυγατρὸς αὐτοῦ] εἰς τὰ Τίτουτοῦ (ἑκατοντάρχου) [ἀπὸ ὥρας] θ.

² SB.14. 12077, 4- 5 A.D.: εἰς τὴν ἀγαθὴν ἡμέραν τῶν γάμων τοῦ κυρίου μου υἱοῦ Λιμενίου ἔλαχέν σοι ὀμφακηρὰ (οἴνου) μία, γί(νεται) ὀμφ(ακηρὰ) α.

³ Grubbs, "Pagan and Christian marriage", 377- 378, 388- 389, για τα επιθαλάμια τραγούδια του γάμου στην ύστερη αρχαιότητα; cf. Rowlandson, *Women and Society*, 154-155, see P. Lond. lit. 100 c, 6th A.D., τραγουδί γάμου του Φλάβιου Διόκορου προς την Πατρίκια.

⁴ Grubbs, "Pagan and Christian marriage", 388- 389; για τα επιθαλάμια τραγούδια του γάμου στην ύστερη αρχαιότητα: cf. P. Ross. Georg. 3 28, 345- 358 A.D.: Αὐρήλιος Ἀμμώνιος παπᾶς ἔγραψα ὑπὲρ αὐτῶν παρό(ν)-των ἀγραμμάτων: cf. Rowlandson, *Women and Society*, 207- 209; Οι πάπυροι P. Oxy. VI 903, P. Oxy. L. 3581, 4-5th century A.D., περι έχουν μηνυτήριες αναφορές γυναικών προς τους συζύγους τους για βίαιη συμπεριφορά. Στα γεγονότα που διαδραματίζονταν αναφέρεται, ότι παρόντες ήταν οι χριστιανοί επίσκοποι που συμπαραστέκονται και συμβουλεύουν τους αντιδίκους συζύγους. Άρα οι εκπροσώποι της χριστιανικής εκκλησίας την ύστερη αρχαιότητα, ήταν παράγοντες στους γάμους αλλά και στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οικογένειες, βλ. Caroline Hamfress, *Orthodoxy and Courts in Late Antiquity* (Oxford: Oxford Press 2007), 153-196.

⁵ Narthan, *The Family in Late Antiquity*, 16. Δώρα μεταξύ των συζύγων δεν επι τρέπονταν προκειμένου να απο φευχθούν διαφορές σε περί πτώση δια ζυγίου. cf. Rowlandson, *Women and Society*, 313; βλ. Sandra R. Joshel, Sheila Murnaghan, *Women and Slaves in Greco- Roman Culture: Differential Equations* (London: Routledge, 1998) 85- 86: cf. Grubbs, *Women and the Law*, 126-127; εδώ γίνεται σύγκριση μεταξύ των συμβολαίων του γάμου την πτολαιμαϊκή και ρωμαϊκή εποχή, 123: cf. Grubbs, "Pagan and Christian marriage", 365; cf. SB 26 16502... καὶ προσενηνοχένας αὐτῇ τῇ θυγατρὶ τὴν οὖσαν αὐ[τῇ] φερνὴν ἐν κόσμῳ -ca.-? -]καὶ ἱματισμῶ καὶ ὀθόνη καὶ ἐν ἄλλοις γυναικεῖοις πρ[άγμασι]...

⁶ P. Stras. III 131, 365 A.D: [ὁμολογεῖ ἀποδεδέχθαι παρὰ Φλαουίου Τι(?)]αμβου καὶ ἔχειν παρὰ αὐτοῦ. [συμ]βιούτωσαν οὖν ἀλλ[ή]λοισὶ γα-][μοῦντες ἀμέμπτως, τοῦ Λεοντίου -ca.-? - παρέχ[ον]τος τῇ ἑαυτοῦ γαμετῇ τὰ δέοντα πάντα καὶ τὸν ἱ[μα]τισμὸν] [ὡς προσήκει γυναικὶ γαμετῇ καὶ αὐτῆς δὲ (?)]τ[ῆ]ς Μαμουκίας ἄμεμπτον καὶ [ἀ]κ[α]τηγόρητον ἑαυτὴν παρεχομέ-[νης ἐν τῇ συμβιώσει. ἐὰν δὲ -ca.-? - διαφορ]ᾶς τοῦ γάμου γενομένης καὶ [χ]ω[ρ]ίζωνται ἀπ' ἀλλήλων, [-ca.-? - ἀποδότω Αὐρήλιος Λεόντιος τῷ προειρημένῳ] Φλαουίῳ Τιαμβου ἢ τῇ γαμούσῃ θυγατρὶ αὐτοῦ Μαμουκία[-ca.-? - ἢ παρείλ]ηφεν παραντίκα ἀνυπερθέτως καὶ ἐπὶ τῆς ἀπαιτήσεως, cf. Rowlandson, *Women and society*, 210-211, P. Cair. Masp. III 67310 566-73 A.D.; βλ. Ada Nifosi, *Becoming Woman and Mather in Greco-Roman Egypt* (New York: Routledge 2019), 31- 32, βλ. David Instone- Brewer, "1 Corinthians 7 in the light of the Graeco-Roman Marriage and Divorce Papyri", *Tyndale Bulletin* 2001, 102-103.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

τους.¹ Στα συμβόλαια του γάμου, δεν υπήρχε συγκεκριμένη φόρμουλα ή συγκεκριμένο εύρος κειμένου ή εκφράσεων που έπρεπε να ακολουθηθεί.

Τα κυριότερα παραδοσιακά χαρακτηριστικά που παρουσιάζονται στις σύμβασης γάμου είναι η ημερομηνία και ο τόπος συμφωνίας του γάμου, τα ονόματα και ο τόπος διαμονής των ενδιαφερομένων, η λίστα της προίκας, της περιουσίας ή των αγαθών που έφερε η νύφη στο σπίτι του συζύγου της, η συμφωνία για την επιστροφή της προίκας εντός 50-60 ημερών, εάν προέκυπτε διαζύγιο², και οι υπογραφές των μαρτύρων.

Ο γάμος στην ύστερη ρωμαϊκή Αίγυπτο ήτανε μία οικογενειακή, ιδιωτική υπόθεση που νομιμοποιούσε τους απογόνους και δεν χρειαζόταν να δηλωθεί στις αρχές,³ για το λόγο αυτό ήταν πολύ εύκολο και να διαλυθεί. Ως γάμος ορίζονταν η κοινή συμβίωση ενός ζευγαριού, μετά τη συμφωνία των γονέων και την υπογραφή του συμβολαίου της προίκας ενώπιον μαρτύρων. Για το ρωμαϊκό νόμο, η προίκα δεν ήταν υποχρεωτική, αλλά θεωρήθηκε παραδοσιακά από τους γονείς, ως μια οικονομική ασφάλεια, που εξασφάλιζε την κόρη τους ή τα παιδιά της, σε περίπτωση θανάτου του συζύγου της, και θα της επέτρεπε να παντρευτεί ξανά, αν το επιθυμούσε⁴.

Για να διαλυθεί ένας γάμος, ήταν αρκετό να πάψει το ζευγάρι να ζει κάτω από την ίδια στέγη, και να επιστραφεί η προίκα στην οικογένεια της συζύγου⁵.

Ήρα η συγκατοίκηση του ζευγαριού ήταν η ένδειξη του γάμου τους, τα συμβόλαια των γάμων, χρησίμευαν μόνο για να ρυθμίσουν και να πιστοποιήσουν θέματα που αφορούσαν την περιουσία ή την προστασίας της νύφης⁶.

Σε περίπτωση που ή σύζυγος δεν ήταν πιστή και διέπραττε μοιχεία, έχανε ένα μεγάλο μέρος της προίκας της και κατά την χριστιανική περίοδο, οδηγούταν εσώκλειστη σε μοναστήρι, ενώ ο σύζυγος όταν αποδεικνύετο ένοχος για μοιχεία ή για απρεπή συμπεριφορά, τότε έπρεπε να επιστρέψει το χρηματικό ποσό που είχε λάβει ως προίκα, πληρώνοντας πολλές φορές και πρόστιμο.

Στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, ο άπιστος σύζυγος υποχρεώνονταν να πληρώσει εντός 50 ημερών από την ημέρα του διαζυγίου, ένα πρόστιμο (το παραχρήμα)⁷ που ήταν διπλάσιο του πόσου που είχε λάβει ως προίκα κατά το γάμο, η ποινή αυτή μειώθηκε αργότερα κατά το ήμισυ, αλλά τα πρόστιμα συνέχισαν να ισχύουν έως την ύστερη αρχαιότητα⁸.

¹ SB. 10 10306, III century A.D.: [ἐὰνδὲ ἡ Σαλώμη πρὸ τοῦ Αὐρηλίου -ca.-?] 5 τὸν βίον μ[ε]ταλλάξει υ[ιοῦ]ς οὐδ' ἀν᾿ ἕξει ἀπ' αὐτ[οῦ] -ca.-? - κληρονομήσουσιν] τὴν φερνήν καὶ τὰ πρ[ογε]γραμμένα

² P. Hamb 3 220... III A.D.: [-ca.-? - ἐὰν δὲ διαφορὰς αὐτοῖς γενομένης χωρίζωνται ἀπ' ἀλλήλων, ἀποδότω Αὐρ[η]λίου Ἡρώων τῆ Αὐρηλία -ca.-? - τὴν τε φερνήν καὶ τὰ παράφερνα, τὸ μὲν χρυσί[ον] ἐν τοῖς αὐτοῖς κοσμημαῖσι καὶ ἴση ὀλκῆ καὶ τὰ ἱμάτια ἐκλογῆς α]ὐτῆ οὔσης ἦτοι τὰ ἱμάτια καὶ τὸ ἀποδέο[ιν] λαμβάνειν ἢ τὴν προκειμένην αὐτῶν συντίμησιν -ca.-? -] [-ca.-? - ἐπὶ μὲν ἀποπομπῆς παραχρήμα, ἐπὶ δὲ τῆς ἐκουσίου] ἀπαλλαγῆς [ἐ]ν ἡμέραις ἐξήκοντα τῆ[ς] πράξεως τῆ Αὐρηλία -ca.-? - γινομένης ἕκ τε τοῦ Αὐρη[λίου] Ἡρώωνος καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ πάντων καθάπερ ἐκ δίκης.] περὶ δὲ τοῦ ταῦτα οὕτως ὀρθῶς καλῶ[ς] πεπρᾶχθαι Αὐρηλίου Ἡρώων ἐπερωτηθεὶς ὡμολόγησεν.]

³ Roger S. Bagnall, Bruce W. Frier, *The demography of Roman Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 111.

⁴ Grubbs, "Pagan and Christian marriage", 365.

⁵ Huebner, *Singel men and women*, 40.

⁶ Bagnal, *Egypt in Late Antiquity*, 187.

⁷ Stud. Pal. 20 50: ὅτι δ' ἂν τούτων παραβῆ ὁ δεῖνα, ἀποτίσει παραχρήμα ἢν εἴληφεν] τιμὴν <καὶ παραχωρητικὸν κεφάλαιον> μεθ' ἡμιολίας καὶ τὰ δαπανήματ[α διπλᾶ καὶ ἐπίτιμον ἄλλας ἀργυρίου δραχμᾶς] -ca.-? - [καὶ εἰς τὸ δημόσιον τὰς ἴσας καὶ μηθὲν ἦσσαν ἢ ὁμολογία κυρία ἔστω.

⁸ Raphael Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the papyri* (Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1955), 121- 123. βλ. Saller R. P., Symbols of Gender the Status of Hierarchies in Roman household, in Joshel Murnaghan 1998), 87. cf. Giovanni Ruffini, *Life in an Egyptian Village in Late Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 151-152, note 16: βλ.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Στα συμβόλαια γάμου του έκτου αιώνα, που συνήθως συντάσσονταν από χριστιανούς ιερείς, παρατηρούμε ότι η οικογένεια του γαμπρού, δίνει εγγυήσεις στον πατέρα της νύφης, για την διαφύλαξη και την επιστροφή της προίκας σε περίπτωση διαζυγίου¹.

Στο αρχείο του Διόσκουρου, δικηγόρου και συμβολαιογράφου της Αντινόπολης το 566-573 μ.Χ., υπάρχει μια σύμβαση γάμου που είναι ασυνήθιστη και θεωρείται ότι συντασσόταν μετά την ολοκλήρωση του γάμου και τον νομιμοποιούσε.

Η σύμβαση αυτή αποτελεί την αναγνώριση ενός χρέους του συζύγου προς τη σύζυγό του, της οποίας η παρθενία μετά το γάμο βρέθηκε άθικτη.

Οι μελετητές θεωρούν ότι αυτή η σύμβαση ήταν ένα προσχέδιο ή υπόδειγμα των συμβολαίων που υπογράφονταν μετά το γάμο και αφού αποδειχθεί παρθενία της νύφης. P.Cair. Masp. III 67310 566-573μ.Χ.:

† πρώην κατὰ φιλικὴν καὶ εἰρηνικὴν διάθεσιν συνηρμωσάμην ἑμαυτὸν/ τῇ σῆ κοσμιότητι κατ' ἔκδοσιν νομίμο(υ) γάμο(υ), ἐπὶ χρησταῖς ἐλπίσιν/ εἰ τῷ Θεῷ δόξειεν καὶ ἡγησίων/ τέκνων σπορᾶ, καὶ τὴν σὴν σεμνὴν καὶ ἀσφαλῆ παρθενία/ν/ εὐρῶν διηγόρευσα. ὅθεν εἰς ταύτην ἤκω τὴν ἔγγραφον ἀσφαλείαν, καθ' ἣν ὁμολογῶ ὀφείλειν καὶ χρεωστεῖν ὑπὲρ 5 τῶν σῶν γαμικῶν ἔδνων ἧῆτοι πρὸ γάμο(υ) δωρ'ε/ῶν/ τῶν συμπεφω[ν]ημέν[ω]ν κ[αὶ] συναρεσάντων μεταξ[ὺ] \[ἐ]μοῦ/ καὶ σοῦ, χρ(υσοῦ) νο(μίσματα) δεσπ(οτικά) δοκ(ίμου) ἑ (ἀρὰ) λς, ζ(υγῶ) (καὶ(?)) σταθμ(ῶ) Ἄγτι(νόου). καὶ ταῦτα ἐτοίμως ἔχω παρασχεῖν τῇ σῇ εὐγενείᾳ ὅπῃτα βουλευθῆς, δίχα πάσης ἀγνωμοσύνης καὶ ὑπερθέσεως, κιν[δύνω] καὶ πόρω καὶ τιμήματι τῆς ἐμῆς ὑποστάσε[ω]ς γενικῶς καὶ ἰδικῶς.

Στην ἔγγραφη αὐτὴ ὁμολογία του συζύγου αναφέρεται ὅτι, «με πνεῦμα φιλικό και ειρηνικό, ἔνωσα τον εαυτό μου και την ευγένεια σου με τα δεσμά του νόμιμου γάμου, με την ελπίδα, αν ο Θεός θελήσει, την αναπαραγωγή των νόμιμων παιδιών. Και αφού βρήκα την ιερή και ασφάλιση παρθενία σου, την διακόρεψα και σου παραδίδω την ἔγγραφη αὐτὴ εγγύηση, με την οποία συμφωνῶ ὅτι εἶμαι οφειλέτης και χρωστάω τα γαμήλια δώρα που ἔχουμε συμφωνήσει μεταξύ μας και η αξία τους ἀνέρχεται σε ἑξὶ χρυσά αυτοκρατορικά νομίσματα, λίγο λιγότερα των 36 καρατίων σύμφωνα με τις μονάδες μέτρησης και τα πρότυπα της Αντινούπολης.

Και εἶμαι ἔτοιμος να τα παραδώσω στην ευγένεια σου, ὅποτε θελήσεις, χωρίς καμία παραμέληση ἢ καθυστέρηση και με κίνδυνο (να χάσω) τους πόρους της προσωπικῆς ἢ οικογενειακῆς περιουσίας μου:

καὶ ὁμολογῶ/ μηδὲν ἤττον πρόσεπι τούτοις διαθρέψαι \σε/ γησιῶς καὶ ἐνδιδύσκειν 10 καθ' ὁμοιότητα πάντων τῶν συμμετρίων μου καὶ τὸν [πρ]οσ[όν]τ[α] μο[ι] πόρον κατὰ τὸν δύνατον τρόπον τῆς ἐμῆς μετριότητος, καὶ ἐν μηδενὶ καταφρονῆσαι σου μήτε ἐκβαλεῖν σε ἐκ τοῦ ἐμο(ῦ) συνοικεσί[ου] [π]αρεκτὸς λόγου πορνίας καὶ αἰσ/χρᾶς πράξεως καὶ σωματικῆς ἀταξίας ἀποδειχθ/ησομένης διὰ τριῶ<v> [π]λ[έον] ἀξιοπίστων ἀνδρῶν, παγανῶν ὄντων καὶ πολιτικῶν, ἐλευθέρων, καὶ μηδαμῶς ἀποστήναί με τῆς σῆς κ[ο]ίτης, [μη]δ' ἑτέρας [δ]ραμεῖν [ἀ]ταξίας ἢ ἀσελγείας, μέντοι καὶ αὐτῆς τῆς σῆς κοσμιότητος ὑπακούσης μο(υ) 15 κ[α]ὶ φυλαττούσης μοι πᾶσαν εὐνοίαν καὶ εἰλικρινῆ στοργὴν ἐν πᾶσι καλοῖς καὶ ὠφελίμοις ἔργοις τε καὶ λόγοις, κα[ὶ] ὑ[πο]ταττομένης μοι τρόποις ἅπασιν ἄτε δὴ ἀνήκει ἀπάσαις εὐγενεστάταις γυναιξὶν ἐνδείκνυσθαι εἰς τοὺς ἑαυτῶν εὐμοίρου[ς] / καὶ φιλλαι/[τά]τους ἀνδρας δί[χα] ὕβρεως καὶ ἀνικωρίας καὶ οἴας δῆποτε καταφρον[ή]σεως ἀλλ' οἰκουρὰν διόλου εἶναι, καὶ φίλανδρον περὶ ἐμὲ γενέσθαι σε, ἀκολούθως τῇ παρ' ἐμοῦ δειχθησομένη σο[ι] ἀγαθῇ καὶ σῶφρονι προαιρ[έ]σει.

P. Michael 42, Το συμβόλαιο του γάμου της Ραχήλ και του Βησσαρίωνα το 566 μ.Χ., αναφέρει ὅτι σε περίπτωση διαζυγίου, ο Βησσαρίων θα πληρώσει 30 χρυσά νομίσματα.

¹ Grubbs, "Pagan and Christian Marriage", 390.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Ομολογώ ότι θα σου παρέχω ενδύματα και διατροφή, όχι κατώτερη αλλά όμοια με των άλλων μελών της οικογένειάς μου, ανάλογα με τον πλούτο που διαθέτω και όσο θα επιτρέψει ή μετριότητάς μου, και δεν θα σε περιφρονήσω με οποιοδήποτε τρόπο ή δεν θα σε διώξω από το γάμο, εκτός διά λόγους πορνείας ή αισχρών πράξεων ή σωματικής απρέπειας που θα αποδεικνύετε από τρεις ή περισσότερους αξιόπιστους και ελεύθερους άνδρες (μάρτυρες), που είναι κάτοικοι χωριών ή πόλεων.

Ποτέ να μην εγκαταλείψεις το κρεβάτι του γάμου, ούτε να διαπράξεις άλλη αταξία ή ασέλγεια και, με την ευγένεια σου ως προϋπόθεση, θα είσαι υπάκουη σε μένα και θα μου παρέχεις κάθε υποστήριξη και ειλικρινή στοργή σε όλες τις καλές και ωφέλιμες πράξεις, και με τα λόγια και με κάθε τρόπο να υποτάσσεσαι σε μένα, όπως ταιριάζει σε ευγενείς γυναίκες, όταν απευθύνονται στους καλοπροαίρετους και αγαπημένους τους συζύγους.

Χωρίς προσβολή η κακομεταχείριση ή οποιοδήποτε άλλο είδος περιφρόνησης, θα πρέπει να είσαι αφοσιωμένη στην οικιακή μέριμνα και αγαπητή σύζυγος για εμένα, σύμφωνα με την καλή και σωστή διάθεση που θα δείξω εγώ προς εσένα: καὶ εἰ συμβαίη [μ]έ ποτε κ[α]ιρῶ ἢ χρόνῳ καταφ[ρονήσαι] σοῦ/ κατὰ τὸν π[ροα]φη[γ]ηθέντα τρ[όπον], ἢ ἐκβαλεῖν [σ]ε [χωρὶς εὐλόγου αἰτίας ὧς] προγέγραπ[ται], ἐ[το]ί[μω]ς ἔχω πα[ρ]α[σ]χ[εῖν] τῇ σῆ κ[ο]σμιότητι, λόγω ποιν[ῆ]ς τῆς αὐτῆς καταφρον[ῆ]σ[εως] [νομίσμ]ατ[α] ἔργῳ ἀπαιτούμενα καὶ καταβαλλόμενα παρ' ἑμοῦ(ῦ) χωρὶς ἀ[ντι]λογίας καὶ [ὑ]π[ο]θέσεως, [κρίσ]εως [καὶ δίκ]ης καὶ πάσης ἀφορμῆς καὶ μέμψεως κ[αὶ] παν[το]ῦα νομίμου παραγρ[αφῆ]ς ἀναμφιλόγως, ἐνεχομένης καὶ σου τῷ αὐτῷ ἴσῳ μέντοι προστίμῳ 5 εἰ κ[αὶ] ἑμοῦ κατα[α]φρονησῆ[ς] [ἐπὶ τοῖς προτεταγμένοις συμφώνοις ἐφ' οἷς . . .] τ[ο]ς πρὸς [ὁμολογῶ] ἔχ[ω] ὁ σὸς γαμέτης μὴ συγκαλέσαι τινὰ ἀνακόλουθον κατ' οἶκον ἐπὶ σὲ μήτε συμποσι[ά]ξῃν ἐγγὺς σο(ῦ) μεθ' ἑταίρων ἢ οἰκ[εῖων(?) ἢ μεθ' ἑτέρου τινὸς [. . .] μὴ βουλο[μ]ένῃς [τ]ῆ[ν] αὐτ[ῶν]/ [κατ]άστ[ασιν].

Και αν συμβεί κάποια χρονική στιγμή, να σε απογοητεύσω με τον τρόπο που προαναφέρθηκε ή να σε απομακρύνω χωρίς καμιά σοβαρή αιτία όπως προανέφερα, είμαι έτοιμος να παρέχω στην ευγένειά σου, λόγω ποινής για την περιφρόνηση, 18 νομίσματα, που θα καταβληθούν από μένα, χωρίς αντιλογία ή καθυστέρηση ή δίκη ή κάποια αφορμή και κατηγορία, ή χρησιμοποιώντας οποιοδήποτε πρόσχημα νομικής ή δικαστικής παραγραφής και εάν εμένα ή τα αναφερθέντα στην παραπάνω συμφωνία περιφρόνησης, θα υποστείς και εσύ, τα ίδια πρόστιμα.

Εγώ ,ο σύζυγός σου, συμφωνώ να μην καλέσω οποιοδήποτε ασήμαντο (άνδρα) στο σπίτι, ή φίλους ή συγγενείς ή οποιοδήποτε άλλου, για δείπνο, χωρίς τη θέλησή σου όταν εσύ είσαι παρούσα¹.

Το πρότυπο του συμβολαίου γάμου *P.Cair. Masp. III 67310*, χρησιμοποιήθηκε στον γάμο του Ωρουάγχη και της Σχολαστικής, P.Lond. 5 1711, 566-573 A.D.

Η ηλικία γάμου των αντρών ήταν από 25 έως 30 ετών², ενώ οι γυναίκες παντρεύονταν αμέσως μετά το τέλος της εφηβείας.

Τα περισσότερα κορίτσια παντρεύτηκαν από την ηλικία των 16 ετών. Σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο, ένας γάμος ήταν νομικά έγκυρος, όταν η κόρη είχε συμπληρώσει τα 12 χρόνια της και το αγόρι τα 14 χρόνια της ζωής του.

Ο γενικός όμως κανόνας ήταν να υπάρχει διαφορά ηλικίας μεταξύ των συζύγων τουλάχιστον 10 χρόνων¹.

¹ Rowlandson, *Women and Society*, 210- 211.

² Όταν το αγόρι γίνει 25 ετών ενηλικιώνεται (emancipatio), σύμφωνα με το ρωμαϊκό νόμο απελευθερώνεται μερικώς από την πατρική εξουσία. βλ. Danilo Ceccarelli Morolli, *A Brief outline of Roman Law* (Rome, Italy: Gangemi: 2012), 52-53.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Στις αριστοκρατικές και βασιλικές οικογένειες, οι ηλικίες των νεόνυμφων ήταν ακόμα πιο μικρές.

Ο ρωμαϊκός νόμος όριζε ότι όχι μόνο το ζευγάρι έπρεπε να δώσει τη συγκατάθεσή του για το γάμο, αλλά και οι γονείς και οι παππούδες² τους ακόμα. Ένας γάμος χωρίς τη συγκατάθεση του πατέρα (*Pater familias*), δεν θεωρείτο νόμιμος (*iustum matrimonium*).

Όταν όμως ο άντρας ήταν ενήλικας και ο πατέρας του δεν βρίσκεται στη ζωή, τότε μπορούσε να επιλέξει την σύζυγό του και να διαπραγματευτεί μόνος του τα θέματα του γάμου του, (*sui iuris*) ενώ η μητέρα του, αν ήταν στη ζωή, έπαιξε βασικό ρόλο στην επιλογή της συζύγου³.

Όταν μια γυναίκα ήταν χήρα και επιθυμούσε να ξαναπαντρευτεί, έχει την αυτονομία να επιλέξει τον σύζυγό της και να διαπραγματευτεί μόνη της, τα θέματα του γάμου της (*sui iuris*), αλλά συνήθως η σεμνότητα και η ευπρέπεια, που έπρεπε να την διακατέχουν, θα μπορούσαν να την αποθαρρύνουν να ενεργήσει μόνη της, με τόλμη υπερασπιζόμενη τα συμφέροντά της μέσα στο νέο γάμο και γι' αυτό, συνήθως ζητούσε να παραβρίσκεται στη συμφωνία του γάμου της κάποιος κηδεμόνας⁴.

Οι γάμοι αναφέρονται σε πολλά παπυρικά κείμενα ως ένα κοινωνικό γεγονός μεγάλης σημασίας που απαιτούσε προετοιμασίες και προσκλήσεις γάμου⁵.

Το παλαιότερο ρωμαϊκό δίκαιο, δεν παρείχε δικαιώματα στη γυναίκα πάνω στα παιδιά της. Θεωρητικά τα παιδιά και οι δούλοι ήταν υπό την εξουσία του πατέρα, πρακτικά όμως οι δύο γονείς συνεργάζονταν για το συμφέρον της οικογένειάς τους⁶.

¹ Clarendon, *Women Late Antiquity*, 14-16; βλ. Narthan, *The Family in Late Antiquity*, 16; βλ. Brent D. Shaw, "The age of Roman girls at marriage: Some reconsideration", *The Journal of Roman Studies* 77 (1987), 42- 43; βλ. Walter Scheidel, "Roman Funerary Commemoration at the age at first marriage", *Classical Phil.* 102. 4, 389- 390; βλ. Grubbs, "Pagan and Christian marriage", 366; cf. Huebner, *Single men and women in pagan society*, 39. Όπως αναφέρουν οι δημογραφικές μελέτες, η μεγάλη παιδική θνησιμότητα και τα διαφορετικά πρότυπα κληρονομιάς που εφαρμόζονταν στην Αίγυπτο, καθώς και η σημασία της γυναικείας αγνότητας για οικογενειακή τιμή, προέτρεπαν τους γονείς να παντρεύουν τα κορίτσια όσο το δυνατόν νωρίτερα. cf. Bagnall, Bruce W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, 12-14; βλ. Rowlandson, *Women and Society*, 85- 86, στα χωριά της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου, ένα μεγάλο ποσοστό των κοριτσιών παντρεύτηκαν σε ηλικία 12 έως 13 ετών, ενώ στις μητρόπολεις οι ηλικίες των γάμων των κοριτσιών ήταν λίγο μεγαλύτερη, δηλαδή προς το τέλος της εφηβείας.

² Για τον ρόλο των γιαγιάδων στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, βλ. Ville Vuolanto, "Grandmothers in Roman Egypt, Greek", *Roman and Byzantine Studies* 57 (2017), 372-402.

³ Grubbs, "Pagan and Christian Marriage", 361- 412; βλ. Grubbs, *Women and the Law*, 80.

⁴ Grubbs, "Pagan and Christian marriage", 363- 364; cf. Raphael Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt*, 112.

⁵ Rowlandson, *Women and Society*, 319- 320; βλ. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, 190; βλ. P.Oxy. XII 1486, 200- 325 A.D.: καλεῖ σε Ξενικός [ὁ] καὶ Πέλιος εἰς τοὺς γάμους αὐτοῦ λύκανον σήμερον Φαρμουθὶ κβ ἀπὸ ὥρας η. βλ. P.Oxy. XII 1487, 300- 399 A.D.: καλεῖ σε Θεῶν υἱὸς Ὀριγένους εἰς τοὺς γάμους τῆς ἀδελφῆς ἑαυτοῦ ἐν τῇ αὐρίον ἥτις ἐστὶν Τῶβι (hand 2) θ (hand 1) ἀπὸ ὥρ(ας) η ; cf. P. Fay. 132,4thμ.Χ: ἐρωτᾷ σε Ἰσίδωρ [οὐδὲν] σαι παρ' αὐτῷ [εἰς τοὺς γά] μους θυγατρὸς [αὐτοῦ] εἰς τὰ Τίτουτοῦ (ἑκατοντάρχου) [ἀπὸ ὥρας] 5 θ .

⁶ Από τα μέσα του δεύτερου αιώνα, ο ρωμαϊκός νόμος έδωσε σχεδόν απόλυτη εξουσία στον πατέρα πάνω στους απογόνους του μέχρι το θάνατό του. Το καθεστώς αυτό συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της αρχαιότητας και ακόμα πέρα από αυτήν; βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt*, 127; βλ. C. Mervyn Maxwell, "Women in the Greco-Roman World", *Study Paper for the Biblical Research Institute Revised and Corrected Edition*, Andrews Univ.(1988), 23- 24. «Είδαμε ότι στο ρωμαϊκό πολιτισμό πολιτικά κυριαρχούσαν πολιτικά οι άνδρες. Αλλά μέσα σε μια τέτοια ανδροκρατούμενη κοινωνία, οι γυναίκες δεν ήταν τόσο δεσμευμένες με τους συζύγους τους όσο υποτίθεται. Οι ελεύθερες γυναίκες μπορούσαν να έχουν ιδιοκτησία, να εκπαιδεύτούν, να έχουν δικές τους επιχειρήσεις και να επηρεάζουν την πολιτική. Θα μπορούσαν επίσης να διαπράξουν τη μοιχεία, να κυριαρχήσουν στους συζύγους τους και να διαζευχθούν κατά βούληση. Οι σύζυγοι έδωσαν την θέση τους στις συζύγους τους, αλλά από τις μητέρες καθορίζονταν εάν τα παιδιά τους θα είναι δούλοι ή ελεύθεροι. Οι γυναίκες επίσης κακοποίησαν τους άνδρες και τις γυναίκες δούλους τους».

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Σύμφωνα με τον ρωμαϊκό νομό, η γυναίκα θεωρείτο ότι ανήκε στην οικογένεια των γονιών της και η κηδεμονία (potestas) του πατέρα προς την κόρη, δεν σταμάτησε να ισχύει, ακόμα και μετά τον γάμο της.

Όταν η κόρη διέπραττε σφάλμα, η οικογένεια της ήταν υπεύθυνη να τη καταγγείλει στις αρχές ή να την τιμωρήσει¹. Μόνο μετά τον θάνατο του πατέρα, η γυναίκα γινόταν νομικά ανεξάρτητη².

Την εποχή του Βεσπασιανού, του Θεοδοσίου και του Αρκαδίου, αναγνωρίστηκαν στη μητέρα μερικά δικαίωμα κηδεμονίας, κυρίως όταν δεν υπήρχε άλλος αρσενικός κηδεμόνας στην οικογένεια της.

Ο Ιουστινιανός αργότερα όρισε τις μητέρες ή τις γιαγιάδες ως κηδεμόνες των ορφανών παιδιών, προκειμένου να υπερασπιστούν και να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους από τους υπόλοιπους συγγενείς τους.

Ο πατέρας δεν έχασε ποτέ το έννομο δικαίωμα να εξουσιάζει την οικογένεια του³.

Στον πάπυρο P. Oxy. 1 129 (6^{ου} μ.Χ)⁴, αναφέρεται η παρέμβαση του πατέρα, για την διάλυση του γάμου της κόρης του, εξαιτίας της απρεπούς συμπεριφοράς και των παράνομων πράξεων του γαμπρού του.

Εδώ ο πατέρας, ως κηδεμόνας, έστειλε στο γαμπρό του αίτηση διαζυγίου που αφορούσε την κόρη του, και τον προσφωνεί με την ειρωνική έκφραση, προς τον “εὐδοκ(ιμω)τ(άτω) μου γαμβρῶ,” την έκφραση αυτή, την συναντάμε συχνά στις αιτήσεις διαζυγίου και απευθύνονται προς τους παρανομούντες συζύγους.

Με την έκφραση «τῆς ἐμῆς ὑπεξουσίου θυγατρὸς», δηλώνετε ότι η κηδεμονία του πατέρα προς τα παιδιά, στην ύστερη αρχαιότητα, ήταν απόλυτη και ίσχυε όσο ο πατέρας ήταν εν ζωή. Στην έκφραση του κειμένου «ἐπειδὴ εἰς ἀκοὰς ἐμὰς ἦλθεν ὅτι

εἰς ἔκθεσμα πράγματά τινα παρεμβάλλεις ἐαυτόν, ἅπερ οὐδὲ θεῶ οὐδὲ τοῖς ἀνθρώποις ἀρέσκουσιν οὐδέον ἐστὶν ταῦτα ἐν γράμμασιν ἐντεθῆναι», Εδώ ο κηδεμόνας της κόρης αναφέρει, ότι πληροφορήθηκε πως ο γαμπρός του προέβη σε άνομες πράξεις, που δεν είναι αρεστές ούτε στον Θεό ούτε στους ανθρώπους, και δεν θα είναι ευχάριστο να αναφερθούν στην παρούσα αίτημα του διαζυγίου.

Εδώ είναι φανερό το ύφος, το ήθος και η ιδεολογία που είχε επιβάλει ο χριστιανισμός στον ρωμαϊκό κόσμο. Μέσα από τη φράση, δεν είναι πρόπον να αναφερθούν γραπτώς οι ανομίες, είναι φανερή η επίδραση του χριστιανισμού ακόμα και στο τρόπο συγγραφής των κειμένων. Εν συνεχεία, ο πατέρας εκφράζει το πρώτο και κυριότερο αίτημα του, να διαλυθεί ο γάμος μέσω εκείνου (του πατέρα), «καλὸν ἡγησάμην τὴν μεταξὺ σοῦ καὶ αὐτῆς τῆς ἐμῆς θυγατρὸς Εὐφημίας διαλυθῆναι συνάφειαν διὰ τὸ ἐμέ «βούλεσθαί με εἰρηνικὸν καὶ ἡσύχιον βίον διάξει τὴν ἐμὴν θυγατέρα», διότι επιθυμεί να ζήσει η κόρη του μια ειρηνική και η ήσυχη ζωή.

Η γαλήνη της ψυχής και ο ήρεμος βίος, αναφέρονται πολύ συχνά στην ρητορική των πατέρων της εκκλησίας. Σε άλλο πάπυρο CPR IV 23 610 A.D., αναφέρεται η γραπτή δήλωσή του πατέρα ότι παραδίδει την κόρη του, στον νόμιμο σύζυγό της και δεν θα εξαπατήσει ο ίδιος τον γαμπρό του, για να πάρει την κόρη του πίσω.

¹ Rowlandson, *Women and Society*, 206- 207; βλ. P. Oxy. 1. 129, 6th A.D...ἐγ[ὼ] Ἰωάννης πατὴρ Εὐφημίας τῆς ἐμῆς ὑπεξουσίου θυγατρὸς'....

² Clarendon, *Women Late Antiquity*, 15-16 ...Στον ρωμαϊκό δίκαιο το σημαντικότερο ζήτημα δεν ήταν αν η γυναίκα ήταν παντρεμένη, αλλά αν ακόμα βρισκόταν υπό την κηδεμονία (potestas) του πατέρα της Potestas, ήτανε μία νομική έννοια που έδινε στον πατέρα το δικαίωμα να χειρίζεται όλα τα νομικά και οικονομικά θέματα των παιδιών του και περιελάμβανε επίσης την απόφαση ζωής και θανάτου πάνω σε ένα άτομο που εξουσίαζε (ius vitae neque).

³ Taubenschlac, *The Law of Greco- Roman Egypt*, 156- 157.

⁴ Rowlandson, *Women and Society*, 206- 207.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Σε περίπτωση που ο πατέρας αθετήσει το λόγο του και ζητήσει να πάρει πίσω την κόρη του και τη δώσει σε άλλον σύζυγο, είναι υποχρεωμένος να πληρώσει ως ποινή, τρία χρυσά σόλιντια¹.

Οι όροι που θέτουν τα δύο συμβαλλόμενα μέρη στις συμβάσεις ή στις συμφωνίες γάμου, φανερώνουν τις ανησυχίες τους, για απρεπείς συμπεριφορές που παρατηρούνταν στην τότε κοινωνία.

Οι γυναίκες ως σύζυγοι, συμμετείχαν στις ευθύνες της λειτουργίας του νοικοκυριού, όταν υπήρχαν γεροντότερα μέλη στην οικογένεια, και όταν αυτά αποβίωναν, αναλάμβαναν αυτές εξ ολοκλήρου τις ευθύνες και τις υποχρεώσεις εντός του οίκου και αναμενόταν να φέρουν στον κόσμο τα παιδιά τους.

Ο πατέρας συνέχισε έως και την ύστερη αρχαιότητα να είχε όλες τις νομικές εξουσίες (*patria potestas*) προς τα παιδιά, τους δούλους και τη διαχείριση της δικής του περιουσίας και της συζύγου του.

Σε θέματα ανατροφής των παιδιών, οι δύο γονείς συνεργάζονταν αλλά σε περίπτωση διαφωνίας, επικρατούσε πάντα η γνώμη του πατέρα².

Τα παιδιά μαθαιναν από μικρή ηλικία, ότι έπρεπε να σέβονται εξίσου και τους δύο γονείς. (*Piatus enim parentibus, etsi inaequalis est eorum potestas, aequa debetur*)³.

Η υπακοή και ο σεβασμός, που όφειλαν να έχουν τα παιδιά προς τους γονείς τους, θεωρούνταν υποχρεωτικά.

Αν κάποιος κακοποιούσε ή προσέβαλε τη μητέρα του ή τον πατέρα του, η πράξη αυτή, θεωρείτο από το νομό ως δημόσιο αδίκημα και ο αστικός νομάρχης έπρεπε να τον τιμωρήσει⁴.

Ο μέσος όρος των παιδιών που κατείχε κάθε οικογένεια στην ύστερη αρχαιότητα, ήταν από τέσσερα έως έξι παιδιά. Στις ανώτερες τάξεις η κατάσταση ήταν διαφορετική διότι η υπογεννητικότητα, παράλληλα με την θνησιμότητα των παιδιών και των νέων γυναικών που μάστιζε την Αίγυπτο την ύστερη αρχαιότητα, είχε καταστήσει το πρόβλημα ορατό⁵.

Μέσα από τους παπύρους έχει τεκμηριωθεί ότι τα κορίτσια από πολύ νεαρά ηλικία, εκπαιδεύονταν από την οικογένειά τους και αποκτούσαν ποικίλες δεξιότητες ώστε να προετοιμαστούν για την ζωή των ενηλίκων, ως σύζυγοι και ως μητέρες. Τα νεαρά κορίτσια των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, μάθαιναν να πλέκουν, να υφαίνουν, να ράβουν ρούχα, να προετοιμάζουν την τροφή και να καθοδηγούν τους σκλάβους στις εργασίες.

Τα παιδιά των πλουσίων οικογενειών, μάθαιναν να διαβάζουν και να γράφουν, αρχικά από την μητέρα τους ή από μορφωμένους δούλους.

Εν συνεχεία τα παιδιά των εύπορων οικογενειών, στέλνονταν στον γραμματικό, που έδρευε κυρίως στις μητροπόλεις, για να παρακολουθήσουν την εγκύκλιο παιδεία.

Έως τον τέταρτο αιώνα τα γυμνάσια λειτουργούσαν στις μητροπόλεις και δέχονταν τα αγόρια και τα κορίτσια. Υπήρχε όμως και η δυνατότητα τα παιδιά, να

¹ Rowlandson, *Women and Society*, 213; CPR IV 23, 610 A.D.

² Στις ανατολικές ρωμαϊκές επαρχίες και στην Αίγυπτο το ρωμαϊκό δίκαιο δεν εφαρμοζόταν και οι μητέρες αναλαμβάνει την κηδεμονία των παιδιών τους αφού πρώτα ο σύζυγος τους είχε παραχωρήσει αυτό το δικαίωμα. Το θέμα της κηδεμονίας στην Αίγυπτο τείνει προς βαθύτερη μελέτη. βλ. Rawson, *A Companion to Families in the Greek and Roman World*, 119. βλ. Rowlandson, *Women and society*, 316.

³ Arjava, *Women and Law*, 84, Σε ιδιωτικές επιστολές της ύστερης αρχαιότητας διαβάζουμε και παράπονα από της μητέρας προς τα παιδιά που δεν ρωτούν για αυτές όταν πλέον είναι αδύναμες από το γήρας.

⁴ Joshel, Sheila Murnaghan, *Women and Slaves*, 86; βλ. Rowlandson, *Women and Society*, 85; Η κάθεγυναίκα έπρεπε να φέρει στον κόσμο τουλάχιστον έξι παιδιά, και από αυτά μόνο τα δύο θα επιζούσαν.

⁵ Arjava, *Women and Law*, 82- 84; βλ. Bagnal, Bruce W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, 75- 77; cf. Rawson, *A Companion to Families in the Greek and Roman World*, 119.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

παρακολουθήσουν μαθήματα γραφής και ανάγνωσης σε διάφορα μέρη της πόλης όπως, σε κτήρια που δίδασκαν ιδιώτες ή δημόσιοι δάσκαλοι ή στον περίβολο χώρου ενός αρχαίου ναού ή σ' ένα κελί μοναστηριού ή στο σπίτι, με ιδιωτικό δάσκαλο ή ακόμα και στην ύπαιθρο, κάτω από ένα σκιερό μέρος. Οι μαθητές διδάσκονταν αρχικά το αλφάβητο και εν συνεχεία μάθαιναν να διαβάζουν τους αρχαίους συγγραφείς, να γράφουν σχόλια, να λύνουν μαθηματικές ασκήσεις, αλλά και να αποστηθίζουν ψαλμούς και να διαβάζουν τους βίους Αγίων, όπως εκείνον της ισαποστόλου Θέκλας, που ήταν ευρέως διαδεδομένος στην Αίγυπτο¹.

Την ύστερη αρχαιότητα όταν ο πατέρας απεβίωνε νωρίς, ο ρόλος της μητέρας αναπόφευκτα ενισχυόταν²αργότερα, την εποχή του Ιουστινιανού, η γυναίκα απολάμβανε περισσότερες εξουσίες στη διαχείριση της περιουσίας της και των παιδιών της.

Σε παπυρικά κείμενα του τέταρτου αιώνα μ. Χ., αναφέρεται μία μητέρα που παραδίδει τη κόρη της στο γαμπρό χωριστό κηδεμόνευσης. Εδώ είναι φανερό ότι η κόρη ήταν υπό την κηδεμονία της μητέρας της (maternal potestas), και ως προίκα της παρείχε τον ιματισμό της, τα κοσμήματά της καθώς και δύο δούλες³. Η ζωή των γυναικών στην ύστερη αρχαιότητα δεν ήταν πάντα ευχάριστη.

Οι δυσκολίες και τα αδιέξοδα που αντιμετώπιζαν στην καθημερινότητά τους, ως μητέρες και σύζυγοι, καταγράφονται κυρίως στις ιδιωτικές επιστολές, στις αιτήσεις διαζυγίων και σε διαμαρτυρίες προς τον στρατηγό του νομού.

Σε επιστολή που έστειλε η Ισιδώρα προς το σύζυγό της Ερμία, του ζητά να επιστρέψει στο σπίτι τους το συντομότερο, διότι το παιδί τους είναι άρρωστο, έχει έξι

¹ Raffaella Gribiore, *Gymnastics of Mind* (Princeton: Princeton University Press, 2001), 82; βλ. Rowlandson, *Women and Society*, 299- 312, βλ. P. Yale 1 3 4th A.D. exercises on psalm 1. Η ιστορία της Θέκλα ήταν ευρέως διαδεδομένη και στην Αίγυπτο, την ελληνορωμαϊκή περίοδο και πολλοί χριστιανοί έδιναν το όνομα της στις κόρες τους. Η Θέκλα κόρη εύπορης οικογένειας της μικράς Ασίας και ήταν αρραβωνιασμένη με τον γιο ευγενών τον Θάμυρη. Όταν η Θέκλα άκουσε την διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου, άφησε την οικογένεια της και τον ακολούθησε, έως όπου εκοιμήθη εν ειρήνη, σε ηλικία 90 ετών στο όρος Καλαμών. Βλ. Susan Huyen, *A Modest Apostle: Thecla and the History of Women in the Early Church* (New York: Oxford Press, 2015), 71-91; βλ. Ada Nifosi, *Becoming a Woman and Mother*, 14-15; Davis, Stephen John, *The cult of Saint Thecla, apostle and protomartyr: A tradition of women's piety in late antiquity*, (New Haven: Yale University, 1998), 193-194.

² Arjava, *Women and Law*, 86- 88. Αν και το ρωμαϊκό δίκαιο δεν έδινε στις χήρες το δικαίωμα διαχείρισης των οικονομικών και οικογενειακών θεμάτων και συνήθως οι ρωμαίοι αξιωματούχοι ήταν αντίθετοι σε τέτοιες πρακτικές, στις διάφορες τοπικές κοινότητες, η λαϊκή συνείδηση είχε δώσει το δικαίωμα στις χήρες να αναλαμβάνουν τις ευθύνες των παιδιών και τη διαχείριση του οίκου τους. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι μητέρες και τα παιδιά έφταναν στο δικαστήριο για να λύσουν τα προβλήματά τους. Συνήθως τα ανυπάκουα παιδιά συνήθως τιμωρούνταν αυστηρά.

³ Taubenschlag, *The Law of Greco- Roman Egypt*, 154-157. βλ. Evans Grubbs, "Pagan and Christian marriage", 375- 376. cf. SB 26 16502, (305 A.D): ἐν Ἑρμού πόλε[ι] τῆς [Θηβαΐδος. ὁμολογοῦσιν Αὐρήλιου Ἀμαζόνιος - ca.10 - καὶ Δημητρία(?)] καὶ Ἀμμωνία θυγάτηρ Π[ολυδεύκου] - ca.45 -]τῆς αὐτῆς Ἑρμοῦ πόλεως τῆς [Θηβαΐδος χωρὶς κυρίου χρηματίζουσα τέκνων δικαίῳ συμπαρόντος αὐτῆ] Αὐρ(ηλίου) Ἰσιδώρου Σαραπίωνος ἀπὸ [τῆς αὐτῆς Ἑρμοῦ πόλεως -ca.-? -] καὶ τοῦ πατρὸς Φλαυτίου Ἀπολλω[- ca.55 -]10 καὶ ὡς χρη[ματίζει(?)] ἐκδεδωκένας τὴν ἑαυτῶ[ν] θυγατέρα Αὐρηλίαν Εὐήθιον τὴν(?) καὶ(?) [(name)(?)] παροῦσαν καὶ εὐδοκοῦσαν πρὸς γάμου [καὶ βίου κοινωνίαν ἐπὶ χρησταῖς ἐλίσι τέκνων γνησίον σποράς]...... καὶ προσενηγοῦμαι αὐτῇ τῇ θυγατρὶ τὴν οὖσαν αὐ[τῇ] φερνὴν ἐν κόσμῳ -ca.-? -] καὶ ἱματισμῷ καὶ ὀθόνῃ καὶ ἐν ἄλλοις γυναικεῖσις πρ[άγμασι -ca.-? -] καὶ σώματα δύο Ἀρποκρατίαναιν οικογενῆ ἐκ δούλης [(name) ὡς (ἐτῶν) -1-2- , καὶ (name)] οικογενῆ ὁ[μοί]ως [ἐκδούλης (name) ὡς (ἐτῶν) -1-2- -ca.-? -] καὶ τὴν θυγατέρα προσενηγο[] βλ. P.Oxy. 10 1273, 260 A.D.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

μέρες να λάβει τροφή και κινδυνεύει να πεθάνει. Η ίδια δεν μπορεί να αντιμετωπίσει αυτή την κατάσταση και τον απειλούσε ότι θα αυτοκτονήσει¹.

Στον πάπυρο αυτό θίγονται δύο βασικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι οικογένειες την ύστερη αρχαιότητα, την συχνή μακροχρόνια απουσία των ανδρών από το σπίτι, για επαγγελματικούς κυρίως λόγους και το θέμα των ασθενειών που μάστιζαν την Αίγυπτο την ύστερη αρχαιότητα και κυρίως τον τέταρτο αιώνα².

Είναι πολλά τα παπυρικά κείμενα που αναφέρουν και περιγράφουν τις ασθένειες και παράλληλα εκφράζουν τον πόνο και τη θλίψη των συγγενών των ασθενούντων.

Οι χριστιανές γυναίκες φαίνονται να ζητούν από τους ιερείς, να τις μνημονεύσουν στις προσευχές τους, για να θεραπευτεί η ασθένειά τους ή η ασθένεια κάποιου άλλου μέλους της οικογένειάς τους³.

Ζητούσαν επίσης από τους χριστιανούς ιερείς, να τις προμηθεύσουν με φυλαχτά, τα οποία θα φέρουν επάνω τους τα μέλη της οικογένειάς τους για προστασία⁴.

Οι παγανιστές από την άλλη πλευρά, θεωρούσαν ότι οι αρρώστιες προέρχεται από το θείο και με τελετές προς τους τοπικούς θεούς, με ξόρκια και μαγικές παρεκκλίσεις, προσπαθούσαν να εξορκίσουν το κακό⁵. Σε άλλον πάπυρο της ίδιας περιόδου, μια γυναίκα κατηγορεί τον άντρα της ότι πήρε δάνειο, με εγγύηση την προίκα της και δεν το αποπλήρωσε στις καθορισμένες ημερομηνίες.

Ο δανειστής απήγαγε ακόμα και το γιό τους, έως ότου αποπληρωθεί το δάνειο.⁶ Στην ύστερη αρχαιότητα, τα συμβόλαια γάμου περιέχουν υποθήκευση της περιουσίας του γαμπρού και πρόστιμα προς τους συζύγους που δεν διαφύλαξαν τις προίκες των συζύγων τους και την σπατάλησαν⁷.

¹ Rowlandson, *Women and society*, 67; cf. PSI III 177.... Π-III spc Oxyrhynchus: Ἰσιδώρα Ἐρμιά τῷ κυρί[ω ἀδελ]φῷ πλειστα χαίρειν. πᾶν ποίησον, πάντα ὑπε[ρτιθέ]μενος ἐλθὲ αὔριον. τὸ π[αι-] 5 δὴν νοσεῖ·λεπτὸν γέ λεπτὸν γέγον[εν·οὐκ ἔ]φαγε?: ἡμέραι δ'εἰσι·δ[έδια] μὴ ἀπο θάνη σου μῆδ[ον]τος ἐν]θάδε. μάθε δὲ ὅτι, ἐὰν ἀ[ποθάνῃ] σου μὴ ὄντος ὧδε φεῦγ[ε μή] 10 με εὐρήση ἀπαγχομέ[νην -ca.-? -].

² Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, 184-188.

³ Bagnall, Raffaella Griamore, *Women's Letters*, 205; P. Lond. VI. 1926... 325-375 A.D: τῷ τιμωτάτῳ καὶ χριστοφόρῳ καὶ πάσης ἀρετῆς κεκοσμημένῳ Ἄππα Παφνουθίῳ. Οὐαλερία ἐν Χριστῷ χαίρειν. 5 ἀξιῶ καὶ παρακαλῶ σε, τιμώτατε πατερ, ἵνα ἰ· σφικιν αἰτήσης μοι παρὰ τῷ Χριστῷ καὶ ἴασιν λάβω·οὕτως π[ι]στεύω διὰ τῶν σῶν εὐχῶν ἴασιν λαμβάνω, τῶν γὰρ ἀσκουν- 10 των καὶ θρησκευόντων ἀποκαλύμματα δεικνύονται. μεγάλη γὰρ νόσφ περιέκειμαι δυσπνοιᾶς δεινῆς. οὕτως γὰρ πεπιστευκα καὶ πιστεύω ὅτι ἐὰν εὐξῆ ἐπάνω μου ἴασιν 15 λαμβάνω. δέομαι τῷ θεῷ δέομαι καὶ σοι μνήσθητί μου ἐν τῇ ἀγία σου προσευχῇ. εἰ καὶ ἐν σώματι οὐκ ἦκα παρὰ τοὺς πόδας σ[ο]υ ἐν πνεύματι ἦκα πρὸς τοὺς πό[δ]ας σου. προσα[γορε]ύω τὰς θυγατ[έ]ρα[ς] μου, καὶ μνήσθητι αὐτῶν ἐν τῇ ἀγία σου προσευχῇ...

⁴ Rowlandson, *Women and Society*, 82, 298: βλ. P. L. Bat. 19 20, 6th A.D, P. Mich. inv. 5302, 4th A.D.

⁵ Roger S. Bagnall, *Egypt in late Antiquity* (United Kingdom: Princeton University Press), 186. οι χριστιανοί πίστευαν ότι μόνο ο Θεός μέσω της προσευχής θα μπορούσε να τους απαλλάξει από την ασθένεια ενώ την ίδια στιγμή οι παγανιστές θεωρούσαν ότι το θείο φέρει την ασθένεια και με τη μαγεία μπορεί να ανατραπείτο κακό. βλ. P. Herm II (BL). 4rd A.D.: ἔνθεν μ[ε]ν τῶν θυγατέρων αἰνῶσαι ταύτας γὰρ μ[ο]υ θεῶντις παρέσχε10 κατ' ἐπήρειαν, ἃς [λ]ύσειενόμως· ἔνθεν δὲ τῆς θρησκείας τοῦ φυλάττοντος θε[ο]ῦ Ἐρμοῦ τὸ ἀπαραίτητόν [μο]ι [ὑ]δωρ.

⁶ PSI I 41, 4th A.D.: ἐπειδὴ δὲ 10 [-ca.-? -] ἐνὶ γλάκται εἰς ἐμὲ καὶ τούτου ἡ φύσις [κα]ὶ ἡ προαίρεσις μετεβλήθη [-ca.-? -] τρόπον καὶ παντελῶς μου κατεφρόν[η]σεν καὶ τῶν ἐμῶν [-ca.-? -] χρ]ησάμενος τούτοις κακῶς καὶ ἀσωτέων καὶ πράπτων [-ca.-? -] ἃ μὴ ταῖς ἐδ]γενέσι πρέπει, παροξυνόμενος ὑπὸ τ[ῆ]ς ὀμογονησίας αὐτοῦ [ἀδελφῆς -ca.-? -] καὶ συμβουλευόμενος πα[ρ] αὐτῆς ἐμὲ μ[ε]ν ἐκβαλεῖν, ἔχειν δὲ 15 [αὐτὴν γυναῖκα -ca.-? -] τ[ο]ῦτο ὑπουργῶν τῇ ἰδίᾳ ἀ[δ]ελφῇ καὶ πει[θό]μενος ταῖς συμβουλείαις [αὐτῆς -ca.-? -] εἰς ἐξέωσέ [μ]ε ἄνευ αἰτίας πρὸ δέκα τούτω[ν ἐν]αυτῶν εἰς τῆ[ν πα]ροῦσαν [ἀπορίαν (?) -ca.-? -] ἐγὼ μετα[τίθεσ]θαι τὸν ἄνδρα καὶ ἤττον [ἐ]φρόντισεν καὶ [προ]σθήκην [-ca.-? -] τῶν εἰρημένων,...

⁷ Bagnall, *Egypt in late Antiquity*, 194. αίτηση συζύγου προς το δικαστήριο να τιμωρήσει το σύζυγό της για κακοποίηση, P.Oxy. L 3581. 4-5 A.D.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Συχνά είναι τα συμβόλαια γάμου, τον πέμπτο και έκτο αιώνα μ.Χ., όπου παρατηρούμε τον πατέρα της νύφης να υποθηκεύει μέρος της περιουσίας του γαμπρού, ως εγγύηση για την προίκα που έλαβε.

Σε περίπτωση διαζυγίου και αδυναμίας του γαμπρού να επιστρέψει την προίκα, θα κατάσχετο η υποθηκευμένη περιουσία του¹.

Ο όρος αυτός που ετίθετο στα συμβόλαια γάμου της ύστερης αρχαιότητας, απεικονίζει το πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες μέσα στο γάμο, να σπαταλιέται από τους συζύγους η προίκα τους και σε περίπτωση διαζυγίου να βρίσκονται ανυπεράσπιστες.

Ένα άλλο θέμα που απασχολούσε τις γυναίκες την ύστερη αρχαιότητα, ήταν η ενδοοικογενειακή βία, που μπορούσε να έχει πολλές μορφές. Μια γυναίκα κατηγορήσε το σύζυγο της ότι ενώ παντρεύτηκε παρθένα και ανήκε σε ευγενική τάξη, ο σύζυγος της της φερόταν απρεπώς, παρασυρόμενος και πειθόμενος από την αδερφή του, την έδωξε από το σπίτι (και πιθανώς την κτύπησε) χωρίς αιτία².

Συχνές είναι στους παπύρους της ύστερης αρχαιότητας οι καταγγελίες γυναικών κατά των συζύγων τους, για εγκατάλειψη οικογενειακής εστίας ή για συμβίωση του, με άλλη γυναίκα ή για βίαια συμπεριφορά³.

Σε πάπυρο του τέταρτου αιώνα, μία σύζυγος, μητέρα τριών παιδιών, διαμαρτύρεται, διότι ενώ είναι άρρωστη και δεν έχει πόρους για να ζήσει, ο σύζυγος της την εγκατέλειψε και ζούσε με άλλη γυναίκα. Παρασυρόμενος από τα λόγια της νέας του γυναίκας, ένα χρόνο έχει σταματήσει να της στέλνει την διατροφή που είχαν συμφωνήσει⁴.

Ένα άλλο θέμα που αναφέρεται συχνά στους παπύρους της ύστερης αρχαιότητας και αντιμετώπιζαν οι γυναίκες σύζυγοι μέσα στο γάμο, ήταν οι δεισιδαιμονίες. Πίστευαν δηλαδή ότι ένας κακός δαίμονας, εισχώρησε στην οικογένεια και αυτός ευθύνεται για τη λήξη του γάμου τους.

Τα διαζύγια αυτού του είδους ήταν τις περισσότερες φορές συναινετικά.⁵ Σε άλλο πάπυρο του τέταρτου αιώνα, ένας σύζυγος καταγγέλλει την πεθερά του ότι, ενώ ο ίδιος

¹ P.Lond.5 1711 6th A.D: ἐθέμην το[ῦτο] τὸ τῆ[ς] συζυγί[ας] σύμφωνον ἦτοι γαμικὸν συμβόλαιον κύριον ὄν καὶ βέβα[ι]ον πανταχοῦ ἐπιφερόμενον καὶ ἐπερωτηθεὶς ἐκὼν καὶ πεπεισμένος ὁμολόγησα μὴ φόβω, μὴ 60 δόλω, μὴ βία καὶ ἀπάτῃ, μῆτε ἀνάγκῃ συνελαινώμενος καὶ ὑπογεγραμμένον ἐξέδομήν σοι πρὸς ἀσφάλειαν καὶ πρὸς πάντα καὶ πρὸς ἕκαστον αὐτῶν τῶν ἐνπεριεχομένων αὐτῷ κεφαλαίων καὶ ἐπὶ τῆ τοῦ προστίμο(υ) ἀποδόσει εἰ οὕτω τύχοι ὑποθέμενός σοι πάντα τὰ νῦν ὄντα καὶ ἐσόμενά μοι πράγματα 65 ἐνεχύρου λόγῳ καὶ ὑποθήκης δικαίῳ καθάπερ ἐκ δίκης ἀπέλυσσα.

² P. Papop. 28 329 A.D. πρὸ δωδεκαετοῦς χρόνου, οἷα γέινεται, ἡγεμὼν κύριε, ἐκ παρθενείας ἀνδρ[ί] ἐγαμήθη Πανίσκω τιν[ί] . . .] . ουθου ἀπὸ τῆς αὐτῆς 5 πόλεως, ἐξ οὗ τεκνοποιῶν ἔσχεν, καὶ ὑπολείπεται αὐτῆ υἱός. ἔπειτα δὲ ἐξεβλήθη πρὸ ἐνιαυτοῦ, καὶ μέχρι σήμερον τρέφεται ὑπ' ἐμοῦ μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὑπέθετο ὁ ἀνὴρ αὐτῆς τὰ ἐνέχυρά μου τὰ ἐν τάξει προικὸς δοθέντα αὐτῆ ὑπ' ἐμοῦ ἐν ὄρα γάμου τινὶ δανειστῇ, καὶ μέχρι σήμερον [οὐκ ἀνέ]λαβεν. ὕστερον δὲ μετ[ὰ] πολλ[ὸν] χρόνον ἀπέσπασεν τὸν παῖδα. διὸ πρ[ο]σῆχθην] δεηθῆναι τῆς σῆς χρηστ[ό]τητος,

³ P. Oxy. VI 903, 4-5 A. D. Woman complains of violent and abusive husband, βλ. Rowlandson, *Women and Society*, 207- 208.

⁴ Rowlandson, *Women and Society*, 216. ἐδὴ αναφέρεται ἡ καταγγελία τῆς συζύγου γιὰ τὴν εγκατάλειψή ἐγκατάλειψή τῆς ἀπὸ τὸν ἀνδρα τῆς ὅταν ἀρρώστησε, δηλώνει ὅτι ἔχει τρία παιδιά ἀγόρια καὶ εἶχε συμφωνηθεὶ ἐπίδομα διατροφῆς γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐπιβιώσει. Ἡ καινούργια γυναίκα τοῦ συζύγου τῆς ὁμῶς τὸν ἀπέτρεψε νὰ πληρῶνει διατροφή καὶ ἔχει ἕνα χρόνο που ἀφέτησε τὸ λόγῳ τοῦ καὶ δὲν πληρῶνει.

⁵ P. Grenf. II.76, 305-306 A.D: ... ἐπεὶ ἔκ τινος πονηροῦ δαίμονος συνέβη αὐτοὺς ἀπεξεῦχθαι ἀλλήλων τὴν κοι-ὄνην αὐτῶν συν βίωσιν, βλ .P.Oxy. XLIII. 3139 and P.Oxy. XXXVI. 2770 4th A.D, βλ. BGU 12 2203, 571 A.D. βλ. Grubbs, *Women and Law*, 214- 215, βλ. Rowlandson, *Women and Society*, 211- 212, P. Lond. V 1712, 569 A.D. Συναινετικὸ διαζυγιολόγῳ του κακοῦ δαίμονα.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

έλειπε σε ταξίδι εργασίας, εξέδωσε την σύζυγό του σε άλλον άντρα και στη συνέχεια την πάντρεψε με κάποιον άλλον, αφού την είχε καταβάλει ένα δαιμόνιο¹.

Σε ιδιωτικές επιστολές του τέταρτου αιώνα προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε την σχέση των παιδιών με τη μητέρα τους ή με την πεθερά τους. Σε επιστολή του τετάρτου αιώνα, η Μαρία, η μητέρα του Πανούχι, απευθύνεται προς τον γιό της, σε αυστηρό ύφος, ζητώντας του να της στείλει τα χρήματα που της έχει υποσχεθεί και στη γυναίκα του, τα χρήματα για να πληρώσει τους εργάτες της ύφανσης (wood workers).

Ολοκληρώνει η Μαρία την επιστολή, λέγοντάς του, να μην αμελήσει και να τα στείλει το συντότερο και κλείνοντας την επιστολή αναφέρει ότι προσεύχεται για την υγεία του και την μακροζωία του².

Εδώ παρατηρούμε την αδιαφορία του γιού, και την ασυνέπιά του στις υποχρεώσεις του προς την μητέρα του και την γυναίκα του. Αρκετοί είναι οι πάπυροι που χρονολογούνται τον τέταρτου αιώνα και περιέχουν τα παράπονα και την αγωνία των μητέρων προς τα παιδιά τους, διότι αμελούν να απαντήσουν στις επιστολές τους και να τις καθησυχάσουν για την υγεία τους. Στον πάπυρο P. Kell. Cort. 42, μια μητέρα γράφει προς τον γιό της Παύλο και αφού πρώτα του στέλνει ευχές, κατόπιν του εκφράζει την ανησυχία τη δικιά της και της αδερφής του, επειδή δεν απαντά στις επιστολές της.³ Σε μια άλλη επιστολή του 4-5 αιώνα μ. Χ,⁴ η Κοφαίνα, η μητέρα του Θεόδουλου, αρχικά χαιρετά τον γιό της και του αναφέρει ότι προσεύχεται στον παντοδύναμο Θεό, για την υγεία του και την ασφάλειά του, εν συνεχεία του εκφράζει τα παράπονα της, λέγοντάς του, ότι δεκατρείς μήνες ήταν άρρωστη και δεν προσπάθησε να της γράψει ούτε μια επιστολή.

Κατόπιν τον παρακαλεί να της στείλει δέκα κιλά λινάρι, για να του φτιάξει ρούχα, διότι πιστεύει ότι δεν έχει κάνει κάτι για εκείνον, του ζητάει επίσης να της στείλει λίγο σιτάρι και αυτή, ως αντάλλαγμα θα του έστειλε λίγο (.....), (Ο πάπυρος είναι κενός στο σημείο αυτό), εν συνεχεία η μητέρα ζητά από το γιό της Θεόδουλο, να της αγοράσει μαύρο μαλλί για να φτιάξει ένα μανδύα για τον εαυτό της και τον ενημερώνει, ότι θα του στείλει τα χρήματα που ξόδεψε για αυτό το μαλλί. Αυτή είναι μία ακόμα επιστολή, όπου βλέπουμε μία μητέρα να παραπονιέται για την αδιαφορία του γιού της και με έμεσο τρόπο, να του εκφράζει την ανάγκη της να διατηρήσει την επικοινωνία μαζί του.

Τέλος κλείνει η μητέρα την επιστολή με χαιρετισμούς από την αδερφή του την Κυρίλλα και τα παιδιά αυτής. Σε άλλο πάπυρο του τετάρτου αιώνα, βλέπουμε μια μητέρα να κληροδοτεί την επιχείρησή της στα δύο αγόρια της, με την εντολή να την διαχειρίζονται εν πλήρη ελευθερία, όσο ζούνε και εν συνεχεία να την κληροδοτήσουν στα παιδιά τους. Στην αρχή αυτής της επιστολής, η μητέρα εκφράζει τις ευχαριστίες της, προς τον γιό της Διονύσιο, που δεν την εγκατέλειψε μετά το θάνατο του πατέρα του, αντιθέτως έμεινε κοντά της και τη βοήθησε στην επιχείρησή της. Εδώ βλέπουμε την ευγνωμοσύνη της μητέρας προς τον ένα γιό της, αλλά και τη δίκαια κατανομή της περιουσίας της στους δύο γιούς της ισόποσα.⁵ Σε επιστολή του τέταρτου ή πέμπτου αιώνα μ.Χ., φαίνεται μια δυναμική μητέρα, να κατέχει οικογενειακή επιχείρηση ραπτικής και να συνεργάζεται με το γιό της. Στην επιστολή αυτή, η μητέρα ζητά

¹ P. Cair. Preis. 2.2, 365 A.D: ...ή δὲ μήτηρ τῆς ἐγγεγραμμένης συνέπαισέν με ὡς τῆς γυναικός μου πείραν λαβοῦσαν δαίμονος, ἐμοῦ οὖν ἀποδημήσαντος εἰς τὸ ἴδιον ἔργον, ὅπως εὐρῶ ἐξυπηρετήσαι τὸν βίον, ἐτέρω ἀνδρὶ ἐξέδωκεν τὴν αὐτὴν σύμβιον ὀνόματι Πεεῦτι 15 ἀπὸ κόμης Ἀχιλλεύς.....

² Bagnall, Raffaella Gripiore, *Women's Letters*, 212; βλ: Rowlandson, *Women and Society*, 244; P.Oxy. XLVIII. 3403, 4th century A.D.

³ Bagnall, Raffaella Gripiore, *Women's Letters*, 219.

⁴ Bagnall, Raffaella Gripiore, *Women's Letters*, 223-224; BGU 3 948 4-5 A.D.

⁵ Rowlandson, *Women and Society*, 279; P. Coll. Youtie, II. 83, 353 A.D.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

καταπιέστηκα από το γιό της, να φροντίσει διάφορα οικονομικά θέματα, ενώ αναμενόταν η άφιξη της.¹ Η συνεργασία μητέρας και γιού σε οικογενειακή επιχείρηση, ήταν σύνηθες φαινόμενο στην ύστερη αρχαιότητα. Εδώ φαίνεται ότι η μητέρα διαχειρίζεται όλες τις υποθέσεις της επιχείρησης τους και ο γιος απλώς διεκπεραιώνει τις εντολές της μητέρας του.

Σε άλλη ιδιωτική επιστολή του τέταρτου αιώνα, παρατηρούμε την ευγένεια στο ύφος ενός νέου, όταν απευθύνεται στην μητέρα της μέλλουσας συζύγου του και την αποκαλεί «τιμιωτάτη και μετά τον Θεό, την θεωρεί ως μητέρα του και ως αδελφή», εν συνεχεία, της ζητά να προνοήσει να βρει σπίτι κοντά στο δικό της, για να ζήσει με την μέλλουσα συζυγό του, διότι δεν πρέπει να αποχωριστεί η μία από την άλλη, και αν η πεθερά δεν θέλει να το κάνει αυτό, να τον ενημερώσει, για να γράψει στον αδερφό του Κρόνιο, και να του προετοιμάσει αυτός άλλο σπίτι. Στην ίδια επιστολή ο υποψήφιος γαμπρός, στέλνει στη πεθερά του χρήματα για να αγοράσει αρώματα, προφανώς για τις προετοιμασίες του γάμου, και την ενημέρωσε ότι έχει αγοράσει υποδήματα και της ζητούσε να τον ενημερώσει, τι άλλο χρειάζεται να φέρει μαζί του².

Η δράση της γυναίκας την ύστερη αρχαιότητα, δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στο χώρο του σπιτιού, αλλά εκτεινόταν και σε δημόσιους χώρους όπως στους ναούς,³ τα λουτρά⁴ και στην αγορά. Στην πρόσκληση P.Oxy I 112, που στέλνει ο Πετόσιρις τον τέταρτο αιώνα μ.Χ., στην κυρία Σερένια, την προσκαλεί να παραβρεθεί στα εικοστά γενέθλια του θεού. Εν συνεχεία την ρωτά εάν θα χρησιμοποιήσει για την μεταφορά της πλοίο ή γαϊδούρι, διότι μπορεί να της εξασφαλίσει το μεταφορικό μέσο που θα την φέρει στον ναό. Σε μία άλλη επιστολή SB 14 11492 6^{ου} αιώνα⁵, μια γυναίκα γράφει στον αδερφό της να της αγοράσει μάλλινο νήμα διότι πήγε με τον Άπα Ρωμανό στη Τερύνθυστο, για να το αγοράσει κι τους είπαν ότι δεν έχουν και τους έδωσε προθεσμία για την παραλαβή θα την επόμενη μέρα.

Σε επιστολές επίσης του τέταρτου αιώνα, αναφέρεται ότι οι γυναίκες ταξίδευαν προκειμένου να επισκεφθούν συγγενείς τους που κατοικούσαν σε άλλες πόλεις της Αιγύπτου ή για επαγγελματικούς λόγους⁶.

Σε επιστολή του τρίτου αιώνα, BGU 7 1680, η Ίσις, γράφει επιστολή στην μητέρα της και την πληροφορεί ότι το ταξίδι της από την Φιλαδέλφεια στην Αλεξάνδρεια διήρκησε τέσσερις μέρες. Το μεγαλύτερο μέρος της επιστολής αναφέρεται σε χαιρετισμούς προς πρόσωπα της οικογένειάς της. Σε άλλη επιστολή, η Ευτύχης γράφει στην μητέρα της Αμέρτιον, και της τις δυσκολίες του ταξιδιού της στην Οξύρυγχο από

¹ Bagnall, Raffaella Gribiore, *Women's Letters*, 219.

² P. Ant. 2 93, 400 A.D: τῆ τιμιωτάτη μου Νόννα Παπάς χαίρειν. πρὸ πάντων προσαγορεύω σε καὶ τὴν δέσποινάν μου νύμφην. Ἐδήλωσα τῆ χρηστότητι ὑμῶν καὶ διὰ Σερήνου ἀναγνώστου ὡς ἵνα σπουδάσης καὶ προνοήσημου οἰκίας, μόνονέγγυς σοῦ τοῦ τόπο[υ]· ὡς γὰρ καὶ πρέπει ἵνα μὴ ἀποχωρισθῶμεν ἀλλήλων . μετὰ γὰρ τὸν θεό(ν)σεῶςμητέρα ἔχω καὶ ὡςἀδελφή(ν)..... εἴτιχρήσιμον 40 ἀν[εύρηκες πρ]ῶς γάμους, γράψον μοι ἵνα [ἐ]ρχόμενος ἀνεύγκω...

³ P.Oxy I 112 4th A.D: χαίροις, κυρία μου Σερηνία [-ca.?-] π(αρά) Πετοσειρίος, πᾶν ποίησον, κυρία, ἐξελθεῖ[ν τῆ] κ τοῖς γενεθλίοις τοῦ θεο[ῦ, καὶ] 5 δῆλωσόν εἰ ἡ πλοῖω ἐξέρχ[ει] ἢ ὄνα, ἵνα πεμθῆ σοι. ἀλ<λ>' ὄρα [μὴ] ἀμελήσης, κυρία. ἐρρῶσθ[αί σε] εὐχομαι [πο]λλοῖς [χρόνοις]. see Rowlandson, *Women and Society*, 68, for translation.

⁴ KatelijnVandorpe, *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt* (Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell, Wiley, 2019), 530-532; cf. P.Oxy. XXXVI 2780, 553 A.D., In Oxyrinchos, Flavia Gabriela, took on the costs of the water supply for the public baths of the city.

⁵ SB 14 11492 6th A. D: ...ἤκουσα αὐτῆς λεγούσης Ἄπα Ῥωμανῶ ὅτι ἄπηλθε εἰς Τερῦθιν, καὶ παρεκάλεσα αὐτὴν ὥστε ἀπολύσειν με μετὰ τοῦ ἀπερχομένου καὶ <ε>μνήσθη ἀπολύσειν με μετὰ Ἄπα Ῥωμανοῦ, καὶ ἀπελθόντες ἐκεῖσε οὐκ ἠύραμεν ἐν ἐτοίμ[ω], ἀλλὰ προθεσμία ἔδωσαν ἡμῖν εἰς τὸ αὐριον τοῦ φέρειν αὐτῶ; βλ. Bagnall- Raffaella Gribiore, *Women's Letters*, 232.

⁶ BGU 7 1680, 3rd century A.D.: γεινώσκειςσεθέλω, ὅτιεὺ καὶ καλῶς γέγονα εἰς Ἄλεξάνδρειαν ἐν τέσσαρσι ἡμέραις. βλ. Bagnall- Raffaella Gribiore, *Women Letters*, 365, 371- 372.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

ένα άγνωστο σημείο στη Θηβαΐδα. Είναι προφανώς βαριά φορτωμένη με αγαθά και το πρώτο της σχέδιο ήταν να ταξιδέψει με καμήλα. Αλλά για κάποιο λόγο οι καμηλιέρηδες αρνήθηκαν να κάνουν το ταξίδι.

Στη συνέχεια αποφάσισε να ταξιδέψει με βάρκα, αλλά και από αυτό απογοητεύθηκε, διότι δεν βρήκε διαθέσιμο πλοίο στην Αντίνοπολη.

Αυτή τη στιγμή έχει αποφασίσει να μείνει εκεί, μέχρι να εμφανιστεί ένα κατάλληλο σκάφος.

Σε άλλη επιστολή του τέταρτου αιώνα, SB 12 10840, βλέπουμε δυο αδέρφια που θα ταξιδέψουν για να περάσουν τις γιορτές του Πάσχα μαζί με τη μητέρα τους¹.

Για τις κατοικίες που ζούσαν οι οικογένειες, σε διάφορες περιοχές της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου μας δίνουν πληροφορίες οι αρχαιολογικές έρευνες.

Στη περιοχή του Φαγιούμ και δυτικά του Νείλου, στα χωριά Κέλλις και Καράνης, οι αρχαιολόγοι έφεραν στο φως καλοσυντηρημένες κατοικίες εγχώριας αρχιτεκτονικής από το 2ο αιώνα π.Χ έως και τον 4ο αιώνα μ. Χ., και πλούσιες συλλογές παπύρων που περιελάμβαναν ιδιωτικές επιστολές, επίσημα έγγραφα σχετικά με την μίσθωση και πώληση ακινήτων, δανειακές συμβάσεις, αποδείξεις και άλλα οικονομικά αρχεία, που αφορούσαν τη συγκρότηση των νοικοκυριών στις περιοχές αυτές. Οι μελετητές των ευρημάτων καταλήγουν στο συμπέρασμα, ότι στην Αίγυπτο υπήρχαν τρεις διαφορετικοί τύποι οικογενειών, οι μοναχικές, οι πυρηνικές και οι εκτεταμένες οικογένειες.

Οι πυρηνικές οικογένειες, δηλαδή αυτές που αποτελούνταν από το σύζυγο, τη σύζυγο και τα παιδιά τους, αποτελούσαν το 40% του συνόλου των οικογενειών, το ποσοστό των εκτεταμένων οικογενειών, δηλαδή των πολυμελών οικογενειών, που λόγω οικονομικών δυσχερειών τα παιδιά παντρεύονταν και παρέμεναν στο πατρικό τους σπίτι, ανέρχονταν στο 35% και τέλος το 25% των κατοίκων των πόλεων αποτελούσαν οι μονομελείς οικογένειες².

Οι αρχαιολόγοι περιγράφοντας τα σπίτια στην Καράνη, μας δίνουν μια ζωντανή εικόνα για τη ζωή και το νοικοκυριό των οικογενειών στην πόλη αυτή.

Μας αναφέρουν ότι τα σπίτια κάλυπταν περίπου 30-50 τετραγωνικά μέτρα της επιφάνεια του εδάφους. Το ισόγειο αποτελείτο από δύο δωμάτια και ένα καθιστικό. Τα οικήματα ήταν ενός ή δύο ορόφων και το υπόγειο, χρησιμοποιείτο ως αποθηκευτικός χώρος.

Οι περισσότερες κατοικίες είχαν εξωτερική αυλή, που διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη ζωή των κατοίκων. Στις αυλές, υπήρχε υπήρχαν στύλοι όπου έδεναν τα ζώα, φούρνοι και διάφορες άλλες εγκαταστάσεις που εξυπηρετούσαν την οικογένεια στις καθημερινές τους ανάγκες. Στο χωριό Κέλλις, τα σπίτια ήταν κάπως διαφορετικά μονόχρωμα, με μεγαλύτερο αριθμό δωματίων και οργανωμένα γύρω από μία ή δύο εσωτερικές αυλές³.

Οι μελέτες των αρχαιολόγων και των παπυρολόγων συνεχίζονται, για να ρίξουν περισσότερο φως στην ζωή των οικογενειών στην Αίγυπτο την Ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο⁴.

¹ Bagnall, Raffaella Gribiore, *Women's Letters*, 385- 386.

² Bagnal, Bruce W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, 60- 63.

³ Rawson, *A Companion to Families in the Greek and Roman world*, 77- 78. Το σύστημα συλλογικού νοικοκυριού δεν ήταν κατά κανόνα μια κατάσταση όπου η πλειονότητα των νοικοκυριών ήταν πάντα κοινά. Ωστόσο, στο πλαίσιο ενός συστήματος κοινών νοικοκυριών, η πλειοψηφία των ανθρώπων ήταν μέλη ενός κοινού νοικοκυριού σε κάποιο στάδιο της ζωής τους. βλ. Rowlandson, *Women and Society*, 316-317.

⁴ Rawson, *A Companion to Families in the Greek and Roman World*, 24- 30

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα των πηγών της ύστερης αρχαιότητας, που αναφέρονται σε οικογενειακά θέματα, είναι παρουσία των ιερέων της εκκλησίας στο πλευρό των οικογενειών. Ορόλος τους ήταν κυρίως υποστηρικτικός και συμβουλευτικός. Η θέση των πατέρων της εκκλησίας ως προς την γυναίκα, δεν διέφερε πολύ από εκείνη που όριζε ο ρωμαϊκός νόμος. Στην διδασκαλία της εκκλησίας η γυναίκα, ήταν η ασθενέστερη μορφή της ανθρώπινης φυλής με λιγότερες δυνατότητες και μεγαλύτερα σφάλματα.

Παράλληλα, οι γυναίκες θεωρούνταν κατώτερες από τους άνδρες, λόγω του παραλόγου χαρακτήρα τους και της ηθικής αδυναμίας τους. Θεωρητικά μόνο πίστευαν, πως και τα δύο φύλα είναι ίσα και ικανά στην απόκτηση της αρετής¹.

Οι επιστολές των γυναικών στην ύστερη αρχαιότητα μας δίνουν πληροφορίες για διάφορα γεγονότα που τις απασχολούσαν στην καθημερινή ζωή τους. Δυστυχώς όμως για την πλειοψηφία των γυναικών της αιγυπτιακής υπαίθρου, που δεν γνώριζαν γράμματα δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες.

Συνήθως οι μορφωμένες γυναίκες ανήκαν κυρίως στην αστική τάξη της Αλεξάνδρειας, και των μητροπόλεων της Αιγύπτου. Η πλειοψηφία των γυναικών της υπαίθρου ήταν αναλφάβητες².

Την ύστερη αρχαιότητα, αρκετές γυναίκες στις μητροπόλεις διατηρούσαν ακίνητη περιουσία και μεγάλη αγροτική ιδιοκτησία και ανήκαν στην αστική αριστοκρατική τάξη.

Στο αρχείο του Διόσκουρου, συναντάμε γυναίκες να ενοικιάσουν τα σπίτια τους ή τις αγροτικές περιουσίες τους και να συναλλάσσονται με τις ρωμαϊκές αρχές χωρίς κηδεμόνα³.

Σε μια απόδειξη ενοικίου του τέταρτου αιώνα, P.Catite 8. αναφέρεται η Αυρηλία, από την Ερμούπολη, να διαχειρίζεται την περιουσία της και να είναι κηδεμόνας των παιδιών της. Σε μια άλλη επιστολή, P.Oxy. XLVIII 3406, του τέταρτου αιώνα η Κλεμάτια, η Ιδιοκτήτρια καλλιεργήσιμης γης, στέλνει επιστολή στον καλλιεργητή Παπνούθι και αναφέρεται σε οικονομικά θέματα καθώς και σε θέματα της καλλιέργειας της γης⁴.

Στην τέχνη της ελληνορωμαϊκής και ύστερης αρχαιότητας απεικονίζονται γυναίκες της αριστοκρατίας ή ασκητικές γυναικείες μορφές.

Η πλειοψηφία των γυναικών των κατώτερων ή αγροτικών τάξεων δεν απεικονίζονταν και με δυσκολία θα μπορούσαμε να τις σκιαγραφήσουμε μέσα από τις πηγές⁵.

Τα πορτρέτα του Φαγιούμ, της ρωμαϊκής περιόδου, μας δίνουν μια ζωντανή εικόνα των προσώπων, της κόμμωσης τους, των ενδυμάτων και των κοσμημάτων που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες την πτολεμαϊκή, την ρωμαϊκή και την ύστερη αρχαιότητα⁶.

¹ Arjava, *Women and Law*, 131-132.

² Raffaella Cribiore, *Gymnastics of the mind : Greek education in Hellenistic and Roman Egypt* (Princeton: Princeton University Press, 2005), 87-88

³ Rowlandson, *Women and Society*, 151- 154.

⁴ Rowlandson, *Women and Society*, 243- 244, 259-263. βλ. Giovanni R. Ruffini, *Life in an Egyptian Village in Late Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 149-164.

⁵ James, Sheila Dillon, *A Companion to Women in the Ancient World*, 513

⁶ Suzan Walker, *Ancient Faces: Mummy Portraits from Roman Egypt* (New York: Routledge, 2000), 26. Στην περιοχή του Φαγιούμ, η αστική τάξη παρουσιάζεται να έχει μια συνθετική εθνότητα αιγυπτιακή και ελληνορωμαϊκή αυτό φαίνεται από τα ονόματα που δίνουν στα παιδιά τους, από το ρουχισμό τους, το χτένισμα τους, Τα κοσμήματα τους και την ταφική πρακτική της μούμιοποίησης τους. Τα πορτρέτα χρονολογούνται τη ρωμαϊκή περίοδο έως και τον 4^ο αιώνα μ. Χ. αιώνα. σελ.35.

Women's Marriage and Motherhood in Late Antiquity in the Light of Papyri
Ο γάμος των γυναικών και η μητρότητα στην ύστερη αρχαιότητα
υπό το φως των παπύρων.

Σε μια παράλληλη μελέτη των επιστολών μεταξύ των γυναικών που αναφέρονται σε ενδύματα και των απεικονίσεων των γυναικείων πορτρέτων του Φαγιούμ, μπορούμε να βρούμε κοινά χαρακτηριστικά ως προς την ενδυμασία και τα κοσμήματα τα οποία έχουν αλλάξει αρκετά από την πτολεμαϊκή περίοδο.

Οι γυναίκες στα πορτρέτα του τέταρτου αιώνα, φορούσαν μανδύες και χιτώνες σε φωτεινές κόκκινες ή ροζ ή μώβ ή μπλέ αποχρώσεις.

Οι γυναικείοι μανδύες είχαν φαρδιά μανίκια και ήταν πιο μακριοί από εκείνους των ανδρών και περιείχαν μια ζώνη στη μέση, όπου ρύθμιζετο μάκρος του μανδύα. Τα ενδύματα τα ύφαιναν στους αργαλειούς πολλές φορές ίδιες οι νοικοκυρές ή τα παρήγγειλα σε υφαντουργεία¹.

Χαρακτηριστικό πορτραίτο του τέταρτου αιώνα από τη Φιλαδέλφεια της Αιγύπτου που το χαρακτηρίζει τη αμεσότητα και τον αυθορμητισμό στην έκφραση είναι εκείνο που απεικονίζει μία γυναίκα, όπου φοράει ένα πλούσιο ροζ πολυτελή χιτώνα, έχει κυματιστά καλοχτενισμένα μαλλιά και στολισμένα με χάντρες, ενώ ένα μαργαριτάρι αιωρείται στο κέντρο του μετώπου. Φοράει μεγάλα σκουλαρίκια, ένα χρυσό δαχτυλίδι και δύο περιδέραια, εκ των οποίων το ένα αποτελείται από μαργαριτάρια και πέτρες και το άλλο είναι από λινάρι, με κεντρικό χρυσό κρεμαστό κόσμημα.² Την ύστερη αρχαιότητα, παρατηρούμε στα πορτρέτα την έντονη φυσιογνωμία και την ιδεαλιστική ομορφιά που για τους Ρωμαίους θεωρήθηκε ως αρετή. Τα μεγάλα κοσμήματα και τα περίτεχνα χτενίσματα και τα πολυτελή ενδύματα αποτελούντο πιο εμφανές γνώρισμά της ύστερης ρωμαϊκής γυναικείας προσωπογραφίας.³ Οι γυναίκες την ύστερη αρχαιότητα χρησιμοποιούσαν επίσης φυσικά καλλυντικά, αρώματα και κοσμήματα, ρούχα φανταχτερά μπορντό, κεντημένα με χάντρες και χρυσά κορδόνια, για να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των ανδρών⁴.

Αντίθετη με την εξωτερική εικόνα που παρουσιάζουν γυναίκες στην ύστερη αρχαιότητα είναι η επιστολή P.Haun II 13, όπου η Μελίσσα, συμβουλεύει την Κλεάρετη πως να συμπεριφέρεται μέσα στο γάμο και ποιά πρέπει να είναι η στάση της όταν ο σύζυγός της αποδεικνύεται άπιστος, πως πρέπει να φροντίζει τα παιδιά και πως να συμπεριφέρεται στους δούλους. Στην ίδια επιστολή η Μελίσσα συμβουλεύει την Κλεάρετη να είναι ήρεμη, να έχει αυτοσυγκράτηση και να αποφεύγει την πολυτέλεια που ήταν συνηθισμένη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Όσο για την παρουσία της, τι συμβουλεύει να φοράει λευκό καθαρό χιτώνα, απλό και να αποφεύγει τα ακριβά ρούχα που είναι υφασμένα με μωβ και χρυσά νήματα, διότι αυτά τα χρησιμοποιούν οι πόρνες για το κυνήγι των ανδρών. Οι επιστολές αυτές ήταν δημοφιλείς στην ρωμαϊκή και την ύστερη αρχαιότητα στην Αίγυπτο. Ανήκουν στις φιλοσοφικές διδακτικές επιστολές που στόχο τους έχουν να καθοδηγήσουν τις γυναίκες σε ενάρετο βίο⁵.

¹ Pennick Morgan, *Dress and Personal Appearance in Late Antiquity: The Clothing of the Middle and Lower Classes* (Leiden/Boston: Brill, 2018), 65- 97, 223- 232.

² David L. Thompson, *Mummy portraits in the Paul Getty Museum* (Los Angeles, California: Paul Getty Museum, 1982), 52-53, 58- 59.

³ Jane Fejfer, *Roman Portraits in Context* (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 351- 353.

⁴ James, Sheila Dillon, *A Companion to Women in the Ancient World*, 518-519,

⁵ Rowlandson, *Women and Society*, 327- 328.